

“Is er koffie in de hemel?”

Document 2 Bijlagen

Onderzoek over de voorbereiding op rouwsituaties bij
volwassen cliënten met een verstandelijke beperking.

Inhoudsopgave

Bijlage I	Plan van Aanpak	3
Bijlage II	Topiclijst interviews	15
Bijlage III	De interviews	17
Bijlage IV	Fragmenten en labels	51
Bijlage V	Aanwezige literatuur over rouw binnen Reinaerde	65
Bijlage VI	Inhoud rouwverwerkingsdoos	66
Bijlage VII	Logboek	67

Bijlage I Het Plan van Aanpak

Inhoudsopgave

Aanleiding.....	4
Probleemstelling.....	4
Relatie met de Creatieve Professional	4
Relatie met de verdiepingsminor	5
Vraagstelling.....	6
Begripsverheldering	6
Doelstelling.....	7
Achtergrond.....	8
Projectactiviteiten/werkwijze	9
Projectgrenzen	11
Projectorganisatie	11
Planning.....	12
Risicoanalyse	13
Bronvermelding:.....	14

Plan van Aanpak

Aanleiding

Het komt steeds vaker voor dat mensen met een verstandelijke beperking oud worden. Door de vergrijzing onder mensen met een verstandelijke beperking overleven zij tegenwoordig hun ouders.

Hierdoor ontstaan er nieuwe hulpvragen.

Een daarvan is gericht op het voortraject voorafgaande aan verlies van dierbaren in de omgeving van de cliënt. Uit de praktijk blijkt dat begeleiders cliënten hierin tot nu toe onvoldoende kunnen ondersteunen. Reden hiervan is dat de instelling nog niet beschikt over een geschikte training wat betreft dit onderwerp.

Reinaerde heeft een eigen trainingscentrum **ROOT**(Reinaerde Opleiden Ontwikkelen Trainen), die trainingen aanbiedt op het gebied van Gezondheid, Communicatie, Kwaliteit, Software, Doelgroepen en Persoonlijke effectiviteit. Er is echter nog weinig aanbod rondom verlies- en rouwverwerking. Het voortraject hiervan is nog amper onderzocht. De vraag van dit project komt vanuit **ROOT**. Zij zouden graag zien dat wij voor dit thema een training ontwikkelen.

Probleemstelling

Medewerkers van Reinaerde kunnen volwassen cliënten met een verstandelijke beperking niet voldoende voorbereiden als het gaat om rouw en verlies, omdat hier binnen de instelling te weinig handvatten voor zijn.

Relatie met de Creatieve Professional

Wat betekent het sociale, het agogische en het hulpverleningsaspect bij het handelen als SPH-er bij een cliënt die met rouw- en verlies verwerking te maken krijgt.

Sociaal

Een van de vertrekpunten van de SPH-er is gericht op deelname aan de samenleving door de cliënt die dat niet zelf kan bewerkstelligen. Dit begint echter met een ondersteunende leefomgeving te creëren voor de hulpvrager. Door het verlies van een persoon, bijvoorbeeld een favoriete begeleidster die naar een andere baan gaat, kan een cliënt tijdelijk erg verdrietig zijn. Een cliënt kan dusdanig van slag zijn door het verlies van iets waardevols, dat zijn of haar dagelijks ritme er onder te lijden heeft. Of misschien heeft het verdriet zo veel effect dat de cliënt nergens meer zin in heeft. Hoe ga je daar mee om als SPH-er? Hoe ga je daar mee om als team? Het hangt gedeeltelijk van de persoonlijkheid van de cliënt af hoeveel troost en bemoediging de cliënt nodig heeft. Bij de ene cliënt moet je als SPH-er harder 'werken' dan bij de andere cliënt. Sommigen moeten misschien afgeremd worden, omdat ze te veel willen en over hun grenzen heen gaan. Anderen moeten misschien juist extra aangemoedigd worden hun zelfredzaamheid te behouden of te vergroten.

Pedagogisch

Naast het sociale aspect heeft de SPH-er ook te maken met het agogische aspect. De cliënt ontwikkelingsmogelijkheden (aan)bieden of juist de bestaande ontwikkeling proberen te behouden. Wanneer je als SPH-er een kind of puber of jongvolwassene als cliënt hebt, ben je eerder geneigd ontwikkelingsmogelijkheden aan te dragen. Terwijl je als volwassene ook blijft ontwikkelen en groeien. Ons afstudeervoorstel is gericht op volwassenen met een verstandelijke beperking. Door verlies van bijvoorbeeld lichamelijke mogelijkheden kan bij een cliënt rouw ontstaan.

De uitdaging is dan om op een creatieve manier andere mogelijkheden te zien. Een SPH-er kan onder andere meedenken of bepaalde mogelijkheden zinvol zijn. Ik zou uitgaan van de kracht van de cliënt om zijn of haar verdriet/ rouw een plek te geven.

Het verwerken van het verdriet begint met het bieden van nabijheid en er zijn op moeilijke momenten:

Bij het overlijden van een dierbare.

Bij een dreigend verlies van een dierbare.

Bij een eigen levensbedreigende ziekte en toekomstig overlijden.

Bij een afscheidsituatie van professionele begeleiders.

Bij een afscheidsituatie van medebewoners.

Hulpverlening

De SPH-er werkt binnen het sociaalagogisch domein. Het gaat om het handelen voor een doelgroep die niet in staat is om zelf vorm te geven aan zijn of haar leefsituatie. De SPH-er vervult een spilfunctie in de hulp- en dienstverlening aan die cliënt. Verdriet en rouw hebben invloed op het leven. Eventueel invloed op het ritme van alle dag. Wij zouden graag willen onderzoeken op welke manieren cliënten met een verstandelijke beperking voorbereidt kunnen worden op verlies en in hoeverre naasten hierbij een rol zouden kunnen vervullen. Het is een thema waar wij als begeleiders mee te maken hebben op de werkvloer.

Relatie met de verdiepingsminor

Minor 1 "Creatief Agogisch Werk"

Onderwerp

We gaan een muzisch agogisch middel inzetten om de hulpvraag van cliënten te kunnen beantwoorden. Namelijk een training. In deze training worden creatieve middelen verwerkt om zo een duidelijk beeld over de problematiek te schetsen. Ook zal de training laten zien welke mam middelen begeleiders in kunnen zetten om aan te sluiten bij de cliënt.

Doelgroep

Muzisch agogische middelen kunnen uitstekend worden ingezet bij mensen met een matig tot ernstige verstandelijke beperking. Veelal kunnen zij geen woorden aan emoties en gevoelens geven. MAM biedt hier in mogelijkheden. Om deze reden sluit de minor goed aan bij de doelgroep.

Minor 2 “Door het leven met een handicap”

Onderwerp

Het onderwerp komt uit de praktijk van mensen die leven met een handicap. Het afstudeervoorstel is gericht op een van de doelgroepen die uitgelicht wordt tijdens deze minor. Hierdoor sluit de minor goed aan bij het onderwerp.

Doelgroep

De doelgroep van het afstudeervoorstel komt aanbod tijdens de minor “Door het leven met een handicap”. Hierdoor sluit de minor goed aan bij de doelgroep.

Vraagstelling

Adviesvraag

Hoe kunnen medewerkers van Reinaerde ervoor zorgen dat volwassenen met een verstandelijke beperking, die te maken krijgen met een verlies- of afscheidssituatie, goed begeleid worden door de medewerkers van Reinaerde?

Hoofdvraag

Hoe kunnen volwassen cliënten met een verstandelijke beperking voorbereid worden op een verlies- of afscheidssituatie, zoals het overlijden van een dierbare?

Deelvragen

- 1) Wat is de huidige manier van begeleiden van volwassen cliënten met een verstandelijke beperking die te maken krijgen met een verlies- of afscheidssituatie?
- 2) Welke factoren zijn van invloed bij het begeleiden van volwassen cliënten met een verstandelijke beperking die te maken krijgen met een verlies- of afscheidssituatie?
- 3) Wat hebben medewerkers nodig bij het begeleiden van volwassen cliënten met een verstandelijke beperking die te maken krijgen met een verlies- of afscheidssituatie?
- 4) Welke manier van begeleiden sluit het beste aan op de wenselijke manier van begeleiden van volwassen cliënten met een verstandelijke beperking die te maken krijgen met een verlies- of afscheidssituatie?

Begripsverheldering

Volwassen cliënten

Personen vanaf 18 jaar die zorg ontvangen vanuit Reinaerde.

Een verstandelijke beperking

De definitie in de DSM-IV stelt dat er bij een combinatie van de volgende criteria sprake is van een

verstandelijke beperking:

A) verstandelijk duidelijk onder het gemiddelde functie een IQ van 70 of minder bij een individueel toegepaste IQ test;

B) gelijktijdige tekortkomingen in aanpassingsgedrag, dat wil zeggen of betrokkene erin slaagt te voldoen aan de normen, die horen bij de leeftijd in vergelijking tot zijn of haar culturele achtergrond, zoals sociale vaardigheden en verantwoordelijkheden, communicatie, ADL- niveau.

C) de achterstand is zichtbaar voor het 18^e jaar (Nijgh en Bogerd, 2010: p. 41).

Reinaerde

Reinaerde is de zorgorganisatie in de regio Utrecht die zich richt op kinderen, jeugd en volwassenen.

Voortraject

Ten eerste de periode voordat persoon overlijdt. Voorwaarde is dan wel dat bijna zeker is dat persoon gaat overlijden.

Ten tweede de dagen voorafgaande aan de begrafenis of de crematie.

Doelgroep

De volwassen cliënten met een verstandelijke beperking van de zorginstelling Reinaerde is de doelgroep van ons afstudeeronderzoek.

Doelstelling

Het doel van het project is om te onderzoeken of volwassen cliënten met een verstandelijke beperking van Reinaerde die te maken zullen krijgen met rouwsituaties hierop voorbereid kunnen worden.

Algemene doelstelling

Welke factoren zijn van invloed bij het begeleiden van volwassen cliënten met een verstandelijke beperking die te maken zullen krijgen met een rouwsituatie?

Specifieke doelstelling

Wat hebben volwassen cliënten met een verstandelijke beperking nodig bij het voortraject van rouw?

Doelstelling macro

Door de beweging in de maatschappij gaan ook cliënten anders met rouw situaties om. Vroeger was spreken over rouw een taboe. Die tijd is voorbij. Om deze reden gaan cliënten zich ook meer uiten op dit gebied.

Hoe ouder wordende cliënten met een verstandelijke beperking te begeleiden is in heel Europa een relevant thema. In heel Europa vindt er vergrijzing plaats onder mensen met een verstandelijke beperking (Eris, z.d.).

Doelstelling meso

Reinaerde als zorgorganisatie kan profiteren van dit onderzoek. Hoe kan de kennis over

rouwverwerking onder mensen met een verstandelijke beperking bekend worden onder bijvoorbeeld beleidsmedewerkers van ROOT en de medewerkers van Reinaerde?

Doelstelling micro

Wat heeft een individuele cliënt nodig wanneer hij te maken krijgt met een rouwsituatie? Elke persoon met een verstandelijke beperking beleeft de dood op zijn eigen manier. Het niveau van functioneren kan hierbij een rol spelen (Nijgh en Bogerd, 2010, p. 122). Dit kan voor de hulpverlener op de werkvloer een uitdaging vormen. Via de conclusies en aanbevelingen naar aanleiding van ons onderzoek hopen we dat die uitdaging kleiner wordt.

Macro

Vroeger werden mensen met een verstandelijke beperking vaak niet zo oud. Door verbetering van de gezondheidszorg vindt nu ook in de zorg en ondersteuning aan mensen met een verstandelijke beperking de vergrijzing plaats. (Nijgh & Bogerd, 2010, p. 109).

Hoe ouder mensen worden, hoe vaker zij te maken krijgen met het overlijden van mensen in hun omgeving. Door de vergrijzing onder mensen met een verstandelijke beperking komt het nu vaker voor dat zij hun ouders overleven. Terwijl vroeger dit vaker omgekeerd was. Degene met een verstandelijke beperking overleed vaak voordat de ouders overleden. Voor de meeste mensen met een verstandelijke beperking zijn hun ouders de belangrijkste personen in hun leven. Overlijdt een van hen dan is dit voor velen een zeer ingrijpende gebeurtenis. Maar ook het wegvallen van andere familieleden en groepsgenoten kan heel veel indruk maken (Nijgh & Bogerd, 2010, p. 122).

Meso

Op welke manier kan Reinaerde als zorgorganisatie profiteren van dit onderzoek? Hoe kan de kennis over rouw- en verliesverwerking onder mensen met een verstandelijke handicap bekend worden onder bijvoorbeeld beleidsmedewerkers van ROOT en de medewerkers van Reinaerde?

Micro

Wat heeft een individuele cliënt nodig wanneer hij te maken krijgt met verlies- of rouwsituaties? Elke persoon met een verstandelijke beperking beleeft de dood op zijn eigen manier. Het niveau van functioneren kan hierbij een rol spelen (Nijgh & Bogerd, 2010, p. 122).

Keuze afstudeervariant

De opdracht voor ons afstudeeronderwerp komt vanuit ROOT, het trainingscentrum van Reinaerde. Op dit moment denken wij aan een training die wij willen ontwikkelen voor de medewerkers van Reinaerde. De training zal het uiteindelijke product worden en eventueel onderbouwd worden in de conclusie. Omdat dit een betekenisvol thema vanuit de praktijk is, zal het accent liggen op het praktijkonderzoek. Echter wel onderbouwd vanuit een literatuur- en bronnenonderzoek.

Achtergrond

Het project speelt zich af binnen onze eigen instelling Reinaerde.

Reinaerde biedt dienstverlening en ondersteuning aan kinderen en volwassenen op het terrein van wonen, werken, dag- en vrijetijdsbesteding.

Reinaerde verleent diensten vanuit de visie dat de cliënt zoveel mogelijk zelf bepaalt hoe hij zijn leven wil inrichten en welke ondersteuning hij daarbij nodig heeft. De dienstverlening is gericht op het verkrijgen en behouden van maximale zelfstandigheid, maatschappelijke participatie en op het in stand houden en opbouwen van een eigen sociaal netwerk.

Het doen en laten van Reinaerde komt voort uit de kijk op mensen:

Zij zien de mogelijkheden van mensen;

Zij zien mensen die in hun leven zoveel mogelijk zelf bepalen;

Zij zien burgers die een gewoon leven willen leiden.

De instelling waar wij voor werken heeft een algemene grondslag. Zij besteden bij de ondersteuning en zorg aandacht aan zingeving en levensovertuiging.

Projectactiviteiten/Verantwoording werkwijze

Bij kwalitatief onderzoek gaat het niet om het in kaart brengen van cijfers, maar om het verkennen en inzichtelijk maken van een thema of vraagstuk. Bij kwalitatief onderzoek kijken we naar de achtergrond van gedrag bij mensen. Het beantwoordt de vraag waarom mensen tevreden of minder tevreden zijn, hoe zij precies de toekomst zien, maar ook wat ze denken (Baarda, 2005).

Voordelen kwalitatief onderzoek ten aanzien van ons thema

Bij kwalitatief onderzoek is het mogelijk om factoren inzichtelijk te maken die onder de oppervlakte liggen. Bijvoorbeeld: wat is bij Reinaerde de huidige manier van begeleiden van volwassen cliënten met een verstandelijke beperking die te maken krijgen met een verlies- of afscheidssituatie? Het is bij kwalitatieve data mogelijk om verbanden te leggen tussen de gegevens, deze met elkaar in verband te brengen zijn en terugkerende patronen te analyseren.

Het kader waarbinnen het onderzoek gebeurt is minder afgebakend, de mensen die worden geïnterviewd bepalen voor een deel mee wat er naar voren komt aan informatie en in welke richting de informatie gaat. Geïnterviewden krijgen hierdoor de ruimte om hun eigen mening te formuleren.

Kwalitatief onderzoek levert materiaal op dat te maken heeft met motivaties, meningen, attitudes, en overtuigingen van mensen en de organisatie. Welke visie heeft Reinaerde met betrekking tot het omgaan met een verlies- of afscheidssituatie? Op welke manier worden medewerkers getraind om hier mee om te kunnen gaan? Daarbij worden bewuste motivaties van de doelgroep besproken, maar ook onbewuste motivaties kunnen worden achterhaald, doormiddel van projectieve technieken. Ook kan kwalitatief onderzoek goed worden ingezet om de doelgroep zelf te laten meedenken over bijvoorbeeld de invulling van verlies- of afscheidssituaties en toekomstig beleid.

Er wordt veel data gehaald uit individuele interviews, gekeken naar verschillende lagen van de organisatie Reinaerde. Het kan hypothesen en nieuwe inzichten opleveren. De mogelijkheid voor Reinaerde om 'mee te kijken' en hierdoor snel een beeld te krijgen van wat er leeft onder de onderzoeksgroep zonder dat er ingewikkelde statistische technieken aan te pas komen.

Nadelen kwalitatief onderzoek ten aanzien van ons thema

Bij kwalitatief onderzoek krijgen de geïnterviewden de gelegenheid hun mening te formuleren. Gezien de gevoeligheid van ons thema zou dit ook nadelig kunnen werken. Het kan gebeuren dat men hierover niet in gesprek wil gaan. Dit kan effect hebben op het resultaat van ons onderzoek. Wij hebben besloten om geen cliënten te interviewen over rouwverwerking, omdat dit thema bij de meesten cliënten onnodige spanning zou kunnen opleveren. Dit is een onderzoeksbeperking (Baarda, 2005, p. 211).

Dataverzamelingsmethoden

De volgende methoden om data te verzamelen, gaan wij gebruiken:

Literatuuronderzoek

Het verzamelen van documenten, of te wel een literatuuronderzoek.

Interviews

Het interviewen van onder andere begeleiders, gedragsdeskundigen en managers van Reinaerde aan de hand van een open interview. Daarnaast worden er ook cliënten en familieleden van cliënten aan de hand van een open interview geïnterviewd.

Wij gaan respondenten interviewen aan de hand van een open interview.

Kenmerken van een open interview zijn:

Bij een open interview gaat het bij de beginvraag, die meestal wel vast ligt, steeds om een op de persoon en situatie toegesneden formulering door de interviewer.

In het open interview wordt de formulering van vragen door de interviewer aangepast aan de individuele respondent en aan de situatie op dat moment.

De gegevens die via een open interview worden verzameld, hebben direct betrekking op datgene wat van belang is voor de respondenten of wat spontaan wordt gezegd.

Een open interview wordt afgenomen bij een klein aantal respondenten en wanneer een groep of categorie respondenten wordt onderzocht die heterogeen van samenstelling is.

Bij een open interview wordt verondersteld dat de respondenten een betrekkelijk groot verbaal vermogen hebben.

In geval van een open interview is er veel tijd nodig voor de uitwerking van de aantekeningen (Baarda, 138-139).

Bij een open interview wordt gebruik gemaakt van een topiclijst. Het maken van een topiclijst wordt gedaan aan de hand van onderwerpen en subonderwerpen, die je aan de orde wilt stellen. De

probleemstelling van je onderzoek is richtinggevend.

Voor het maken van de topiclijst heb je informatie nodig. Die informatie moet eerst verzameld worden. Je beperkt je tot de informatie die specifiek nodig is om de deelvragen van de probleemstelling te beantwoorden. Eventueel beschik je zelf al over enige kennis over het onderwerp op grond van eigen ervaringen. 'Eigen' ervaringen kunnen mede een bron vormen bij de samenstelling van een topiclijst. Wanneer er een voorlopige versie van de topiclijst gereed is, is het verstandig enkele proefinterviews af te nemen. Het uittesten van je topiclijst resulteert vaak in nieuwe topics die je aan je lijst kunt toevoegen, maar ook in het schrappen van topics die niet van belang blijken te zijn (Baarda, 139-140).

Verder is het van belang de topics en subtopics in een 'logische volgorde' te zetten.

Bij het samenstellen van een topiclijst kan uitgegaan worden van de volgende vuistregels:

Begin met een aantal gestructureerde vragen over persoonsgegevens. Eerst de gemakkelijke daarna de moeilijke vragen. Eerst de meer neutrale onderwerpen en daarna de meer gevoelige.

Plaats de onderwerpen in een chronologische of 'logische' volgorde.

Onderwerpen 'breed' dan wel 'smal' beginnen (Baarda, 140-141).

Projectgrenzen

De hoofdvraag en de begripsverheldering zijn al een soort trechter van het afbakenen van ons project. Ons afstudeerproject is gericht op het beter kunnen begeleiden van volwassenen met een verstandelijke beperking bij verlies- en afscheidssituaties. Het uiteindelijke product is in eerste instantie bedoeld voor de medewerkers van Reinaerde, maar kan eventueel ook buiten Reinaerde gebruikt worden.

Een andere projectgrens is de tijd. Eind mei 2013 moeten we ons afstudeerverslag inleveren. We hebben nu nog precies vier maanden om aan ons afstuderen te werken.

Projectorganisatie

Onze projectgroep, bestaand uit: Maryse Benard en Priscilla van Binsbergen. Beide werkzaam bij de betreffende instelling, Reinaerde. Anne-Marie Booij, de rouwconsulent van Reinaerde, is onze afstudeerbegeleidster vanuit de organisatie. Ook overige medewerkers van Reinaerde zullen betrokken zijn bij dit project. Bijvoorbeeld: managers, gedragsdeskundigen, begeleiders, medewerkers van **ROOT** alsook cliënten en wettelijke vertegenwoordigers.

Als studenten maken we goede afspraken. Iedere donderdag komen wij samen en wordt onze samenwerking geëvalueerd. We hebben een open en transparante communicatie onderling.

Planning

Semesterweek:	Kalenderweek:	
1.9 t/m 1.11	47 t/m 49	Goedkeuring voor plan van aanpak afstudeer begeleider en onderzoeksdocent. Contract tekenen.
1.12	50	Contact leggen met afstudeerbegeleiders. Jan Willem van Nus en Anne Marie Booy.
	52-1	Kerstvakantie
	3	Plan van aanpak inleveren en op Entree zetten.
1.18-1.19	4-5	Topiclijst maken.
2.1-2.2	6-7	Literatuur onderzoek. Interviews afnemen.
	8	Voorjaarsvakantie
	9-17	Interviews uittypen, fragmenteren en labelen. Literatuur verwerken. Deelvragen beantwoorden. Aanbevelingen en discussie schrijven.
	18	Mei vakantie
	19-21	Conclusie schrijven. Evt training ontwikkelen.
	22	Afronden KO16: Afronden opdracht. Inleveren eindverslag. Eindpresentatie en slotgesprek. Afronden van afstudeerbegeleiding, beoordeling en resultaatverwerking in IRIS.

	23	Cijfer moet bekend zijn voor het afstudeerproduct.
	24	Mogelijkheid om presentatie te doen.
	26	Diplomerings eerste ronde 😊

Risicoanalyse

Risico

Dat ons eindproject met een onvoldoende beoordeeld zal worden.

Het is belangrijk dat wij goed contact onderhouden met onze afstudeerbegeleider, zodat hij met ons het proces kan bewaken. Wij verwachten van hem dat hij ons tijdig op de hoogte stelt, als ons proces naar een onvoldoende dreigt te lopen. Zo kunnen wij dit nog tijdig repareren.

Risico

Dat de samenwerking tussen Maryse en Priscilla niet goed zal verlopen. Samen hebben wij afgesproken open naar elkaar toe te communiceren.

Beiden zijn wij chaotisch van aard. Mocht dit nadelig effect op ons onderzoek hebben, dan is het van belang dat wij elkaar hierop wijzen. Om die reden is er een duidelijke planning en taakverdeling gemaakt.

Risico

Dat de samenwerking tussen verschillende disciplines niet tot stand gaat komen. Dit kan om verschillende redenen: geen tijd, geen geld of geen interesse. Dit zou een rol kunnen spelen bij bijvoorbeeld het afnemen van de interviews. Dit zou ervoor kunnen zorgen dat het onderzoek uitloopt.

Risico

Er bestaat een kans dat respondenten beperkt bereikbaar en bereid zijn om mee te werken aan ons onderzoek (Baarda, 2009: 36). Misschien is voor sommigen het onderwerp te gevoelig.

Bronnenlijst

Baarda, D.B., Goede de, M.P.M. & Teunissen, J. (2009). *Basisboek Kwalitatief onderzoek*. Groningen/Houten: Wolters-Noordhof.

LOO SPH. (2009). *De creatieve professional- met afstand het meest nabij*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Nijgh, L. & Bogerd, A. (2010). *Basisboek ondersteuning aan mensen met een verstandelijke beperking*. Den Haag: Boom Lemma.

Internet (z.d.). Geraadpleegd op 19 november 2012, van
<http://www.burotroost.nl>

Internet (z.d.). Geraadpleegd op 20 maart 2013 van
<http://www.buro.urlings.nl>

Internet (z.d.). Geraadpleegd op 19 november 2012, van
<http://www.reinaerde.nl>

Bijlage II Topiclijst Interviews

Deelvragen:

1. Wat zegt de literatuur over rouwsituaties van volwassen cliënten met een verstandelijke beperking binnen Reinaerde?
2. Welke factoren zijn van invloed bij het begeleiden van volwassen cliënten met een verstandelijke beperking die te maken zullen krijgen met een rouwsituatie?
3. Hoe worden op dit moment binnen Reinaerde volwassen cliënten met een verstandelijke beperking die te maken zullen krijgen met rouwsituaties, op het voortraject van rouw begeleid?
4. Wat hebben volwassen cliënten met een verstandelijke beperking nodig bij het voortraject van rouw?

Topics

- Welke factoren van invloed bij begeleiding (D2)
- Huidige manier van begeleiden (D3)
- Wat hebben cliënten nodig bij begeleiding (D4)

Welke factoren van invloed bij begeleiding (D2)

- Welke factoren zijn van invloed bij het begeleiden van volwassen cliënten met een verstandelijke beperking die te maken krijgen met een rouwsituatie?
- Op welke wijze hebben deze factoren invloed op het welzijn van de cliënten?
- Op welke wijze kunnen begeleiders aansluiten bij deze factoren?
- Hebben begeleiders binnen Reinaerde voldoende handvatten om een volwassen cliënt met een verstandelijke beperking te begeleiden op het voortraject van een rouwsituatie?
- Welke rol spelen verwanten en/of familieleden voor cliënten als het gaat om het voortraject van rouwsituaties?
- Welk effect heeft deze rol op het welzijn van de cliënten?

Huidige manier van begeleiden (D3)

- Hoeveel cliënten, waar jij mee werkt, hebben te maken gehad met rouwsituaties?
- Op welke manier worden cliënten met een verstandelijke beperking op dit moment begeleid als het gaat om het voortraject van rouwsituaties?
- Welk effect heeft deze manier van begeleiden op het welzijn van de cliënt?
- Over welke kennis beschikken begeleiders als het gaat om het voortraject van een rouwsituatie?
- Zijn er aspecten, in de begeleiding, die verbeterd kunnen worden als het gaat om rouwsituaties? Zo ja, welke
- Wat zijn voor cliënten positieve aspecten in de huidige manier van begeleiden?
- Wat zijn voor cliënten negatieve aspecten in de huidige manier van begeleiden?

Wat hebben cliënten nodig bij begeleiden (D4)

- Wat hebben cliënten nodig als zij te maken zullen krijgen met een rouwsituatie?
- In hoeverre is het mogelijk om datgene wat de cliënt nodig heeft te bieden als begeleider?
- Welke competenties hebben begeleiders nodig om de meest begeleiding te kunnen bieden?
- Welke mogelijkheden zijn er om begeleiders deze competenties aan te leren?
- Welke competenties hebben cliënten nodig om zich deze op deze manier te laten begeleiden?
- Zou een training voor begeleiders hierin helpend kunnen zijn?
- Welke methodiek zou voor begeleiding helpend kunnen zijn om cliënten te begeleiden bij het voortraject van rouwsituaties?

Bijlage III De interviews

Interview 1 rouwconsulent

Welke factoren van invloed bij begeleiding (D2):

Op welke manier kom je erachter welke factoren belangrijk zijn bij het begeleiden van volwassen cliënten met een verstandelijke beperking die te maken krijgen met een rouwsituatie?

Ik denk dat het heel belangrijk is dat je je realiseert dat dat voor iedereen verschillend is. Zodat je dus naar iedere cliënt apart kunt kijken. Van wie ben jij? Wat is is ontwikkelingsfase? Want dat maakt uit hoe mensen met de dood omgaan. Mensen die nog heel jong zijn kunnen zich niets voorstellen bij de dood. Die hebben geen doodsbesef? Dus als iemand geen doodsbesef heeft is dat al een indicatie van wat iemand wel of niet kan. Zo is het ook als je iemand kent die bijvoorbeeld altijd vrij laconiek over dingen heen stapt. Dan zal hij dat waarschijnlijk nu ook doen. Het is zijn stijl, om op die manier met dingen om te gaan. Maakt hij van alles een enorm probleem dan gaat hij dat nu ook doen. Dus dat weet je ook. Dan zie je van als iemand heel laconiek is, die laconiek als stijl heeft, oké het gaat goed. Maar als iemand altijd veel moeite heeft met het verwerken van dingen, toch heel laconiek doet, dan denk je bij jezelf het kwartje is nog niet gevallen. Dat is anders dan normaal. Ja precies. Misschien dat het besef over een maand pas echt tot hem doordringt. En dat het nou dus niet goed, maar dat we daar over een maand heel erg op gespitst moeten zijn, misschien wel pas over zes maanden. En dan kom het gedrag en de rouw en het verdriet. Dus je moet heel goed naar die dingen kijken en de cliënt goed kennen. De moet kennis hebben over de fases en rouwstijlen en doodsbesef.

Welke factoren zijn van invloed bij het begeleiden van volwassen cliënten met een verstandelijke beperking die te maken zullen krijgen met een rouwsituatie?

Daar hebben we het net ook over gehad. Zoals jij zo goed samenvatte. Je moet de cliënt kennen, rouwfases weten en doodsbesef kennen. En de ontwikkelingsfase, dat zijn hele belangrijke dingen. En het netwerk van de cliënt. Dat is dus ook een hele belangrijke. Van uhm, op wie kan hij terugvallen.

Op welke wijze hebben deze factoren invloed op het welzijn van de cliënten?

Nou wat verder bij rouw heel belangrijk is, is dat het vertrouwde leven op de één of andere manier toch doorgaat. Dus dat je de tijd en de ruimte krijgt dat alles anders is geworden. Dat het leven er nog wel is, dat het doorgaat. Want anders heb je, ik merk zelf dat het vaak mis gaat bij mensen, als zij geen gewoon leven meer hebben om naar terug te kunnen. Dat ze daar al het vertouwen en veilige zijn kwijtgeraakt. Mensen met een beperking hebben natuurlijk structuur en veiligheid nodig in hun leven, als dat dan ook weg valt. Ja, klopt, precies. Dat is een hele, daar moet je echt goed voor zorgen.

Op welke wijze kunnen begeleiders aansluiten bij deze factoren?

uhm, ja het. Gewoon goed kijken. Goed kijken naar wat de behoefte is. Vaak moet je dat ook een beetje uitproberen. Je kan zeggen van, het is heel belangrijk om ze te confronteren met, laat ze het lichaam van de overledene zien. En laat ze naar het ziekenhuis gaan als papa en mama nog in leven zijn maar wel ernstig zieken. Ze moeten bij het proces betrokken worden

en er daardoor op één of andere manier vat op krijgen. Dingen moeten ze kunnen blijven doen. Uiten, dat je mensen de gelegenheid bied om er over te praten. Ook al doen ze dat via tekeningen of door een bloemetje te brengen. Dat is gewoon heel belangrijk. Dat je ook goed weet hoe je hier over communiceert met een cliënt. En hoe communiceert hijzelf. En misschien dus ook niet! vaak is het toch goed, ook al denk je van niet, om iemand erbij te betrekken.

Laatst had ik een gesprek met een moeder, die heel erg bang is dat haar dochter, waarmee het nu heel goed gaat, dat die haar vader is licht kritiek. Als haar vader komt te overlijden, al die emoties. Ze gaat mee naar de kerk. Dat gat in de grond. Moeder zegt dat gaan we niet doen. We hebben altijd gezegd dat papa naar de hemel gaat. Zij snap niks van wat er gaande is bij zo'n gat in de grond met een kist erin. Maar ouders vinden dat hun verhaal is dat papa in de hemel is. Wij hebben een foto van papa. Iemand heeft dus in het verleden slecht gereageerd op overlijdens binnen de groep. Dus de dochter gaat wel afscheid nemen. Ze gaat ook naar papa toe terwijl hij ziek is. Maar of ze zijn lichaam nog in de kist gaat zien liggen. Daar is de familie fel op tegen. Maar zij houden haar in zoverre er niet buiten dat ze zeggen "waar papa nou toch is?". Nee, dat niet. papa is in de hemel en daar maken we een verhaal. Want dat zal ze aankunnen. Ik weet niet zeker of dat verstandig is. Maar het is ook een manier van verwerken. Maar als je echt denkt dat iemand constant een terugval krijgt in epilepsie als zij geconfronteerd wordt met overlijden en lijken. Of weet ik veel wat. Dan kan ik mij voorstellen dat je gaat zeggen we proberen het zo en kijken of dat wel goed gaat. Je zit altijd uit te proberen. Maar op zich zal ik altijd iedereen aanraden om afscheid te nemen. Ook van het gestorven lichaam. Want wie weet wat er gaande is bij cliënten. Ik heb ook eens meegemaakt dat door het koude lichaam te voelen het kwartje pas echt viel bij de cliënt. We hadden alles al geprobeerd. Boeken, verhalen, pictogrammen. Toch hadden we het idee dat het kwartje niet viel. Hij kende de woorden en hij kende de gebaren. We gingen er naar toe en og niet. maar toen dat koude lijf. Hij is gaan huilen en huilen. Zo verdrietig. Maar drie dagen later kon hij er heel goed mee overweg. Dus het is niet erg als mensen er intens verdrietig om zijn. Als zij later maar weer verder kunnen.

Maar waar de moeder van de dochter met epilepsie zo bang voor is. Is dat zij maanden zo niet jaren een terugval krijgt in haar epilepsie. En dat wil je niet voor iemand. En dan ik mij de keuze voorstellen.

Waar je ook erg mee helpt is om het niet te zwaar te maken. Ook de begeleiders. Je heel goed bewust blijven van het feit dat je zelf je emoties hebt. Dat je er iets van mag tonen maar niet zoveel dat de cliënten ervan in de war raken. Jij bent hun structuur, hun veiligheid. Ze gaan je ook nadoen. Ze gaan je gedrag imiteren. Dus als jij je vreselijk laat gaan in rouw en verdriet dan zijn zij hun richting en structuur kwijt. Het is dus goed om je te realiseren dat je hier als professional bent. Je mag je eigen emoties absoluut laten zien. Maar je moet wel verschil blijven zien. Dus dat is ook een belangrijke factor.

Hebben begeleiders binnen Reinaerde voldoende handvatten om een volwassen cliënt met een verstandelijke beperking te begeleiden op het voortraject van een rouwsituatie?

Ik denk dus van niet. omdat het, en daarom vind ik jullie onderzoek zo leuk. Wat ik je gegeven heb dat zijn allemaal dingen als iemand al overleden is. Daar is heel veel informatie over. Dat traject wanneer ga je iemand erbij betrekken. Wanneer ga je vertellen dat vader ziek is. Hoe ernstig het is. Wat doe je wel? wat doe je niet? ik weet dat ik het afgelopen jaar een vrouw heb begeleid waarbij de familie zei "we blijven sterk". Maar de vrouw zei "ik ben helemaal niet sterk". Ik krijg zulke verschrikkelijke dromen s nachts. Maar dat kan ik thuis niet zeggen want we blijven sterk. De coping stijl van de ouders sloot helemaal niet aan bij de dochter. Daar heeft ze heel veel last van gehad. Dat soort dingen moet je als begeleider herkennen. Je moet met de ouders over praten. Wat er dus bij ons niet is. Is dat er een soort protocol is wat moeten we allemaal afchecken om te kijken hoe we dit goed kunnen begeleiden. Wanneer doen we wat? Hoe zijn de relaties met de familie? Die kunnen mensen

weghouden wat niet goed is. Of mensen te veel betrekken wat niet goed is. Dus volgens jou zijn er te weinig handvatten en er is ook geen protocol gericht op het voortraject. Klopt. Een protocol is een te groot woord. Het zou eerder een handleiding of een richtlijn kunnen zijn. Dus het zou leuk zijn als dat er op de één of andere manier uitkomt. Wat nu gebeurt is dat mensen mij bellen. Wat natuurlijk oké is. Maar het zou goed zijn als er dingen op papier komen te staan.

Welk effect heeft deze rol op het welzijn van de cliënten?

Dat heeft heel veel te maken met welke rol de familie had. Ik denk dat tegenwoordig de familie over het algemeen redelijk betrokken is. Vroeger was het vaak dat ze ver weg woonde en het contact niet onderhouden werd. Dat werd ook tegengewerkt vanuit de instelling. Dan is er weinig contact. Dan hebben ze een hele andere manier van rouwen. De familie kan afwezig zijn. Dan is de rouw misschien ook afwezig. In de familie kunnen zich hele complexe of pijnlijke dingen voorkomen. Die nooit meer goed kunnen komen. Dan is de rouw heel complex. Daar kunnen mensen hele ernstige stoornissen van krijgen. Juist op het moment dat een familielid komt te overlijden. Maar je een hele steunende familie die de cliënt extra aandacht geven als papa of mama er niet meer is. Dat de familie zelf er al een plan voor heeft. En je hebt de cliënt die onder geen beding meer naar huis wil omdat mama er niet meer is. Een ras echte autist. Het plaatje klopt niet. en ik ga ook echt niet meer. Dat is ook het lastige en hetgeen er geen protocol is. Het is altijd iedere keer weer anders. Het hangt allemaal van de cliënt af.

Huidige manier van begeleiden (D3):

Hoeveel cliënten, waar jij mee werkt, hebben te maken gehad met rouwsituaties?

In grote lijnen schat ik allemaal. Ouder wordende cliënten hebben hun ouders vaak verloren. Maar de mensen die jonger zijn en wonen binnen de instelling van Reinaerde of gebruik maken van faciliteiten van Reinaerde die wonen met kwetsbare mensen. Dus die zien ook heel veel groepsgenoten overlijden. Ze hebben er dus veel mee te maken. En hebben ook te maken met andere verlies momenten. Mensen die ergens anders gaan wonen. Mensen die ergens anders gaan werken. De rouw maakt deel uit van een heel pakket aan verlies ervaringen. Terwijl dood over het algemeen toch wat anders is.

Op welke manier worden cliënten met een verstandelijke beperking op dit moment begeleid als het gaat om het voortraject van rouwsituaties?

Dat is ook weer heel verschillend. Je ziet wel dat mensen er steeds meer bij betrokken worden. Als het kan. Op hun eigen niveau. Dat er soms op duidelijke gronden besloten wordt om iemand er niet bij te betrekken. Kan zijn met iets in het autistisch spectrum waardoor dat niet verstandig is. Of andere mensen die alleen maar heel ernstig van in de war zouden kunnen raken. Dat wordt met de gedragsdeskundige overlegt. Er is ook materiaal wat gebruikt wordt. Er zijn boekjes. Spellen. Allemaal mogelijkheden om het mensen duidelijk te maken en hun gevoelens uiting te laten geven. Met symbolen en rituelen. Begeleiders kunnen daar dus gebruik van maken en cliënten daarin begeleiden.

Welk effect heeft deze manier van begeleiden op het welzijn van de cliënt?

Als je mensen goed ondersteunt bij een verlies ervaring. Dan weten ze het op de een of andere manier met hun leven te verweven. Het wordt niet precies zoals vroeger. Maar ze leven hun leven wel door. En er komt niet een echte stagnatie in hun leven. Er is verdriet, dat mag er ook zeker zijn. Maar daarna ga je verder. Het moet niet zo zijn dat er hele blokkades komen. Dat mensen agressief of depressies worden. Ze kunnen zichzelf zijn, maar dan met hun verdriet erbij. Dan kunnen ze er goed mee leven.

Over welke kennis beschikken begeleiders als het gaat om het voortraject van een rouwsituatie?

Ik denk dat het heel verschillend is. Toch wel onvoldoende. Waardoor begeleiders de kans lopen om het verdriet van de cliënt te bagatelliseren. Het kleiner te maken dan het is. Het is een gevoelig onderwerp. En als de cliënt aangeeft het verwerkt te hebben dan is iedereen oplucht en roepen we “hoezo” in plaats van “waarom zo snel?”. Maar ik merk toch wel vaak dat er een ongeduld is zo van “heb je het nou nog niet verwerkt”. Terwijl mensen met een verstandelijke beperking overal langzaam in zijn. En hier dus ook in. Terwijl het dus ook kan dat iedereen denkt “ow dit gaat heel moeilijk worden” en er uiteindelijk helemaal niets aan de hand is. Daar verassen mensen je enorm in. Ik ken ook iemand als hij naar een kerk gaat. Wat in verbinding staat met de dood. Die huilen tranen met tuiten. Op dat moment ontroostbaar. En als ik dan opbel naar de woning vragen zij zich af waar ik het over heb. Dat is dan echt alleen op die plek en verder niet. mensen die beginnen vaak spontaan te huilen als ze mij zien. Omdat ik op de woning kom als er iemand is overleden. Dat weten ze. Zij willen mij niet zien. Ik ben een soort symbool geworden voor dingen die ze niet leuk vinden. Zolang ze mij niet zien is er niets aan de hand.

Zijn er aspecten, in de begeleiding, die verbeterd kunnen worden als het gaat om rouwsituaties? Zo ja, welke

Het is belangrijk dat in een team iedereen in ieder geval iets weet. Lees bijvoorbeeld een brochure. Dat is maar klein en zo gedaan. Maar dan weet je er in ieder geval iets van. Dus er iets vanaf weten is al heel belangrijk. Ik kan mij voorstellen dat er binnen ieder team er iemand is die er ook iets meer vanaf weet. En dat je ook je als team kunt voorbereiden. Stel dat er binnen de groep iemand komt te overlijden. Hoe begeleid te de cliënten hierin. Maar ook wat heb je er zelf bij nodig? Ook mensen binnen een team gaan verschillend met dingen om. Je ziet wel eens dat teamleden ontzettend teleurgesteld in elkaar kunnen zijn. De één wil er veel over praten en de ander zegt “het hoort bij het leven” en het is klaar. En als die twee met elkaar moeten samen werken hebben zij een probleem. Want dat moet je van elkaar weten. Het zou heel goed zijn om als team in ieder geval er eens één teamvergadering er over belegd te hebben. Dan kun je delen hoe je hierin staat. Wat kunnen cliënten van ons verwachten. Dan kun je aangeven wat je lastig vind of als je ergens in het verleden tegenaan bent gelopen. Dan kun je als team kijken hoe je dat op kunt lossen. Je moet er als team over durven praten. Want als je het van jezelf niet durft te zien, dan durf je dat van een cliënt ook niet. dat hij daar moeite mee heeft en wat mee moet. Er is een soort drierap raket in dit soort situaties. Dat je ziet dat er problemen zijn en denkt dit zelf wel te kunnen oplossen. Dit is toch net wat ernstiger we gaan advies vragen. Het kan ook zijn dat het zo’n complexe rouwsituatie is dat je denkt ik kan niet komen werken. Het is belangrijk dat je als team weet waar je je ondersteuning vandaan kunt halen.

Wat zijn voor cliënten positieve aspecten in de huidige manier van begeleiden?

Het positieve effect is dat iemand door kan met zijn leven. Dat hij zich begrepen voelt. Dat hij zich veilig voelt. Wat vind je dan positief aan de huidige manier van begeleiden? Dat mensen er steeds meer oog voor krijgen. Dat dit onderdeel van het leven is. En dat zij het ook als hun verantwoordelijkheid zien om er over na te denken en hoe begeleiden we iemand hier nou in. En ook wel die verlegenheid. Zo van, ow jeej we kunnen hier niet genoeg in. Ik hoorde dat er een onderzoek is geweest waar teams het liefst op getraind willen worden. En dat is op sterven en rouw begeleiding. En daar hoort het voortraject van rouw dus ook bij. Hoe begeleidt je iemand daarin? Het belang van het voortraject, het positieve effect daarvan. Dat als het zover is dat de klap minder hard aankomt. Dus dat je dan minder werk hebt. Dat iemand dus in het voortraject geleerd heeft “ik kan dit aan”. En als de klap dan komt dan heb je een aantal positieve verlieservaringen opgedaan.

Wat hebben cliënten nodig bij begeleiden (D4):

Wat hebben cliënten nodig als zij te maken zullen krijgen met een rouwsituatie?

Ik denk dat ze in eerste instantie iemand nodig hebben met open oog en met open oor voor hun verdriet. En hun verlies. En die dus goed kijkt en goed luistert en oké begrijpt waar heb jij de grootste moeite mee en waarmee kunnen we jou helpen.

In hoeverre is het mogelijk om datgene wat de cliënt nodig heeft te bieden als begeleider?

Ik denk dat je daar een rol in hebt als begeleider. Je bent de vaste structuur van de cliënt en je kent iemand ongelooflijk goed. Vaak beter dan de familie hem kent. In ieder geval anders. Dat is gewoon heel belangrijk. Het is ook heel belangrijk om te kijken wie er nog meer bij die cliënt hoort. Welke rol familie kunnen hebben. Welke rol andere cliënten kunnen hebben. Of vrienden van die cliënt. Dus je kunt als begeleider zelf dingen doen, maar ook kijken hoe andere mensen hierin steun kunnen bieden.

Welke competenties hebben begeleiders nodig om de meest wenselijke begeleiding te kunnen bieden?

Een aantal belangrijke competenties heb je al door de cliënt goed te kennen. Daar heb je je middelen voor. Bijvoorbeeld een levensverhaal. De andere competentie is dat je weet hoe mensen met een verstandelijke beperking kunnen rouwen. Dat je weet hoe ze erover communiceren. Dit is de communicatiestijl van de cliënt, dan moeten we ook over rouw op die manier met hem communiceren. Je hebt dus kennis van de cliënt nodig. Kennis van de situatie en het lef om daarin te begeleiden. ook de kennis wat je allemaal in kunt zetten. En wat je daarin zelf kunt doen, maar ook wat de ander daarin kan doen. Herken je dat? Jazeker. Je moet kennis van de cliënt hebben wil je goed bij hem kunnen aansluiten.

Welke competenties hebben cliënten nodig om zich deze op deze manier te laten begeleiden?

Daar geldt dus ook voor. De competentie die ze hebben, wie ze zijn, daar moet je je manier van ondersteuning op afstemmen. Ik ken een aantal mensen die niet de competentie hebben om verlies te kunnen verwerken. Dat kunnen ze gewoon niet. Die hebben zo ontzettend veel te verwerken dat ze psychisch zo verknipt in elkaar zitten. Dat dat hen gewoon niet meer lukken gaat. Die mensen hebben wat je noemt levenslang. Dat zal een kras op hun hele bestaan zijn. Ik heb ook wel een met een gedragskundige gesproken die vertelde "deze vrouw mist het vermogen om iets los te laten". "Als iets binnen is gevlogen kan zij het niet meer loslaten". De beperking kan wel degelijk uitmaken. Als je autistisch bent heb je bepaalde competenties, als je het zo zou willen noemen, niet. Maar je kan ook zeggen, je kijkt naar wie hij, naar wat bij hem past. Zo doe je dat. Je kan zeggen dat het voor mensen met een beperking moeilijker is. Maar er zijn ook mensen waarvoor het makkelijker is. Die leven zo in hun eigen wereld. Daarop heeft het vrij weinig effect. Dan is het inderdaad "en krijg ik de radio?". En als zij die krijgen dan zijn ze helemaal tevreden. Dan gaat het leven door en het is goed. Dan is het alleen als mama bijvoorbeeld danoontjes mee nam. Ja die mis je dan even. Of iemand anders moet dan even danoontjes mee nemen. Het idiote verhaal van een cliënt van bartimeushage. Zijn vader kwam te overlijden. Sinds die tijd sloeg hij de boel kort en klein als hij thuis kwam. En iedere keer dacht men op dat moment realiseert hij zich dat hij zijn vader mist. Toen zijn ze eens gaan kijken wat er gebeurde. Want zijn vader kwam hem altijd halen. Toen bleek, ja hij gaat nu met de taxi. Vader stopte altijd halverwege bij een restaurantje en daar gingen ze een taartje eten. Dat doet de taxichauffeur nu ook. En hij zit weer tevreden thuis met zijn muziek. Dat was alles. Dat is dan soms voor de familie schokkend. Dat het om dat ene taartje ging. Hij mist zijn vader totaal niet. Dat kan voor de familie heel pijnlijk zijn. Gewoon dat ritme.

Zou een training voor begeleiders hierin helpend kunnen zijn?

Dat denk ik zeker. Het schijnt ook zo te zijn dat begeleider daar zelf om vragen. Ik denk dat dat heel belangrijk is. Kennis van de cliënt is echt het allerbelangrijkste. Maar kennis van de situatie rondom rouw is ook heel belangrijk. Weten welke rol je daar zelf in hebt. In het voortraject is nog weinig informatie over te vinden.

Welke methodiek zou helpend kunnen voor cliënten bij het begeleiden van het voortraject op rouw?

Er is een methodiek van Erik Bos. Dat gaat over concretiseren, visualiseren, symboliseren en ritualiseren. Dus zo concreet mogelijk. Overal bij betrekken. Een methodiek waarbij je mensen echt de kans geeft om te leren begrijpen en te doorleven wat er is gebeurd. Op hun niveau. En welke methodiek dat dan precies is. Kijk Kubeleros met haar fases in rouwverwerking is geen methodiek. En Weurden is ook niet echt een methodiek. Die heeft het meer over taken die je moet volbrengen als je rouwt. Wat Erik Bos zegt gaat een beetje over dit is wat je kunt doen. Ik denk dus dat je mensen niet ineens met een compleet andere methodiek moet inmaken. Maar deze kun je goed inpassen in de methodieken waar we binnen Reinaerde al mee werken.

Interview 2 logopedie:

Welke factoren van invloed bij begeleiding (D2):

Welke factoren zijn van invloed bij het begeleiden van volwassen cliënten met een verstandelijke beperking die te maken zullen krijgen met een rouwsituatie?

In eerste instantie, hoe goed ken je de cliënt. Heeft hij een vertrouwensband met de begeleider. Kan je goed het ontwikkelingsniveau van de cliënt inschatten. Jullie zijn ook altijd heel goed in het inschatten hoe de cliënt met die emotie zal omgaan. Hoe hij zou reageren. En waar de steun dan nodig is. Vaak is het nog wel de vraag hoe bieden we dat dan. De relatie met degene die ziek is of overlijdt is ook een belangrijke factor.

Op welke wijze hebben deze factoren invloed op het welzijn van de cliënten?

Als je te maken hebt met rouw of verlies, heeft het er mee te maken of de cliënt het kan begrijpen. Het is bijvoorbeeld vandaag gebeurd, maar de begrafenis is pas dan. Dat zijn dingen die buiten het hier en nu vallen. ***Dat is niet heel concreet natuurlijk.*** Nee inderdaad. En wat is dan het beste voor de cliënt daarin? De cliënt nu vertellen en dan na twee drie dagen mee nemen naar de plechtigheid. Is dat dan goed? De cliënten van jullie woning zijn heel sfeer gevoelig. Daar beleven zij meer van. Daar pikken zij heel veel van op.

Op welke wijze kunnen begeleiders aansluiten bij deze factoren?

Ten eerste in tijd en tempo. Dat je gewoon tijd neemt voor de cliënt. En dat je met elkaar even goed gaat observeren. Je moet goed kijken hoe dit valt voor hem als hij terug komt. Als je nu al zegt, we weten al dat we nu niet hoeven te zeggen dat zijn moeder is overleden. Pas als...komt en hij gaat mee, dan zegen we het. Dat is al een hele belangrijke dat je dat weet en met elkaar in de gaten houdt. Er moet ruimte voor hem zijn om te rouwen. En de een laat het meteen zien en de ander kan het pas na een hele periode naar buiten komen. Dat je dan wel van elkaar weet, dat kan daarmee te maken hebben. Dat hij nu dit gedrag vertoont.

Hebben begeleiders binnen Reinaerde voldoende handvatten om een volwassen cliënt met een verstandelijke beperking te begeleiden op het voortraject van een rouwsituatie?

Ik denk het wel. Ik denk wel dat zij praktisch nog wel eens op gang geholpen moeten worden. Jullie komen niet voor niets mij om hulp vragen. Ik merk dan dat jullie al best wel weten hoe het werkt. Maar om soms dan iets praktisch mee te krijgen. Een boekje, of dat doodboek. Dan hebben mensen toch wel zoiets van hey dat is wel fijn. Zeker in de zin van hoe concreet kun je zijn bij cliënten met voorwerpen. Als een cliënt het wel beseft maar hij mag niet bij de plechtigheid zijn. Maar hij heeft wel behoefte aan iets. Hoe kun je dan samen een afscheid creëren. Je kunt een rouwtafeltje gaan maken met een mooie foto. Een bloem samen kopen. Nou noem maar op. Je gaat dan een ander ritueel bedenken. En daarin zijn dan wij dan vaak wel ondersteunden. Om daarin mee te denken.

Welke rol spelen verwanten en/of familieleden voor cliënten als het gaat om het voortraject van rouwsituaties?

Die kunnen ook een hele belangrijke rol spelen. Ook afhankelijk van de relatie. Als een zus nooit op bezoek komt en die verschijnt ineens, dan is dat een stuk lastiger. In het geval van R, die heeft al een relatie met zijn broer. Hij kan hem daarin dan goed ondersteunen. Hoe meer de familie de cliënt er zelf in kan betrekken, hoe beter dat is.

Huidige manier van begeleiden (D3):

Hoeveel cliënten, waar jij mee werkt, hebben te maken gehad met rouwsituaties?

Zo tussen de tien en twintig denk ik. Het komt de laatste jaren meer voor omdat ze natuurlijk dan toen ik hier in het begin werkte.

Op welke manier worden cliënten met een verstandelijke beperking op dit moment begeleid als het gaat om het voortraject van rouwsituaties?

Met het voortraject bedoel je voordat iemand overlijdt? ***Ja inderdaad het proces ervoor.***

Cliënten het vooral zoveel mogelijk concreet voor ze maken. Dus als ze op bezoek kunnen, ze zien en voelen zelf ook wel dat iemand achteruit gaat. Dan voelen ze dat aan de sfeer. Cliënten met een hoger ontwikkelingsniveau die kunnen dat ook zien. Dan is vader of moeder of broer ook minder fit, is niet meer aanspreekbaar of kan niet meer lopen. Eet slecht, drinkt slecht, ik noem maar wat. Het is belangrijk dat zij dat proces kunnen volgen. En dus regelmatig op bezoek gaan. Een cliënt van intensieve zorg zijn moeder is ook overleden. Maar hij ging frequent naar zijn moeder toe. Dus hij heeft haar achteruit zien gaan. Dan komt het ook niet zo als een schok. Dan kun je er ook af en toe over praten. Zo van mama is heel erg ziek en gaat niet meer beter worden.

Welk effect heeft deze manier van begeleiden op het welzijn van de cliënt?

Dat de cliënt al betrokken wordt. Die komt steeds weer in die sfeer terecht. Dat wordt iets herkenbaars. Dan blijft hij betrokken bij het hele proces. Bij cliënten die nauwelijks contact hebben met familie is dat natuurlijk heel lastig. Dan kan er ineens een rouwkaart komen dat er een broer of zus is overleden. Waar eigenlijk geen contact meer mee geweest is. Dan ga je met je team in overweging. Wat betekent dat voor deze cliënt? Ga je daar naartoe? Of laat je de cliënt een tekening of knutselwerk maken en dat dan opsturen. Is de cliënt wel uitgenodigd is, ga je dat dan doen. Hij dan ineens geconfronteerd met de familie die hij nooit ziet. De relatie is heel belangrijk. ***Dat is bij ons net zo natuurlijk.*** Inderdaad voor de cliënt is het eigenlijk niet anders dan voor ons. Mits het feit dat je het concreter moet maken voor ze. Wij kunnen er over praten met elkaar. Maar dat kunnen zij vaak niet.

Zijn er aspecten, in de begeleiding, die verbeterd kunnen worden als het gaat om rouwsituaties? Zo ja, welke

Ik vind dat het al wel heel goed gedaan wordt hoor. ***Ja?*** Jazeker. Wat een aandachtspunt blijft is hoe goed je de cliënt kent. Dat je weet op welk niveau je de ondersteuning aan kan bieden. Dit is al gauw op basis van afbeeldingen en foto's. Het gaat juist om de cliënten die dat ook nog niet snappen. En wat je daar dan in kunt doen. Hoe creatief kun je daar dan in zijn. Dat zijn dingen die kun je niet ergens terug vinden, maar daar moet je wel de cliënt heel goed voor kennen. Dan moet je goed aansluiten bij het ontwikkelingsniveau en het communicatieniveau.

Ik denk dat trouwens ook nog een aandachtspunt is dat cliënten ook een rouwproces doormaken. Dat je dat niet direct ziet, maar dat kan ook in de loop van weken of maanden naar boven komen. En dat is wel iets wat je heel goed moet beseffen. Daar zal Anne Marie Booy ook ongetwijfeld over verteld hebben. Ik vraag me af of je dat ook in je opleiding, of waar dan ook tegenkomt. Maar dat is wel heel belangrijk. Een cliënt zal misschien in het begin niets merken. Maar als hij bijvoorbeeld een moeder had die wekelijks langs kwam, gaat hij in de loop der tijd toch merken dat er nu niemand meer voor hem komt. En die signalen, die zijn belangrijk om op te pikken. Daar staan we vaak niet bij stil. Je zult zien dan is er net een personeelwisseling. Dan weet niemand er vanaf. Wat waar zetten we dat neer? In een MDO? Of in een ondersteuningsplan? Dat is nu nergens terug te lezen.

Wat zijn voor cliënten positieve aspecten in de huidige manier van begeleiden?

Dat is dus het bovenstaande eigenlijk allemaal wel. Ja, inderdaad hier heb ik al antwoord opgegeven.

Wat zijn voor cliënten negatieve aspecten in de huidige manier van begeleiden?

Nieuwe mensen. Dat je eigenlijk niet goed weet wie de cliënt is. Wie is zijn familie. Wat zijn de relaties met de familie. En hoe moet ik dat aanpakken. Als je zelf al heel verlegen bent om dit soort situaties om te gaan. Je krijgt een telefoontje en je denk o my goodness de broer is overleden wat nu? dan is het natuurlijk ook heel moeilijk om de cliënt te begeleiden. Maar als je dat weet met elkaar dan kun je dat ook gaan overleggen.

Wat hebben cliënten nodig bij begeleiden (D4):

Wat hebben cliënten nodig als zij te maken zullen krijgen met een rouwsituatie?

Heel eenvoudige taal. Duidelijk maken met voorwerpen. Eventueel met een foto. Wat ik net ook al uitlegde. Dat je een vorm vind waarin zij mee gaan met het proces. Als een familielid ziek is, dat ze dat wel af en toe kunnen mee beleven. Door er eventjes te zijn. Zodat zij ook zien en voelen van oh het wordt steeds minder en erger.

In hoeverre is het mogelijk om datgene wat de cliënt nodig heeft te bieden als begeleider?

Ja, soms is het niet altijd mogelijk. Dan zou je bijvoorbeeld willen dat een cliënt vaak op bezoek mag bij de zieke. Maar dat de familie dat afhoudt. Dat is gewoon heel lastig. Als dat wel mogelijk is, is dat natuurlijk super fijn. Dat betekent dat je dan iemand gewoon vrij moet plannen die dat met de cliënt gaat doen. Als de familie hem niet op kan komen halen. Dat een van de begeleiders dan met de cliënt op pad gaat. Dan kan de cliënt mee naar het ziekenhuis als het daar is. Mag de cliënt niet bij de begrafenis zijn, dan moet je echt iets bedenken waardoor de cliënt wel afscheid kan nemen. Dat je zelf iets begraaft of een bloemetje neerlegt. Dan moet je een ritueel samen gaan maken.

Welke competenties hebben begeleiders nodig om deze begeleiding te kunnen bieden?

Wat ik in het begin ook al zei. Je moet wel kennis hebben van het ontwikkelingsniveau. En euning. Communicatief gezien, maar ook over de hele situatie. Dat je je wel bedenkt; oh hij heeft nog ergens een foto liggen wat hij koppelt aan zijn moeder. Of er was ook een vakantieboekje of een voorwerpje wat hij altijd koppelt aan zijn moeder. Of zijn moeder bracht bijvoorbeeld altijd een zak spekkies mee. Dat je daar dan iets mee kan. Maar het moet wel zo concreet mogelijk. Empatisch vermogen heb je natuurlijk onwils nodig. Je moet je wel kunnen inleven in de cliënt.

Welke mogelijkheden zijn er om begeleiders deze competenties aan te leren?

Informatie overdracht. Wie heeft er al zoiets mee gemaakt. Hoe heb je dat dan ervaren? Wat heb je gemist? Of merkte je dat het je heel gemakkelijk af ging? Om zo met elkaar tips en tools te delen. Ik denk dat je van elkaar veel kunt leren. En dat je ook weet waar je ondersteuning kan vinden. Zoals een Anne Marie Booy.

Welke competenties hebben cliënten nodig om zich deze op deze manier te laten begeleiden?

Voor de cliënt is het wel fijn als zij een vertrouwensband kunnen opbouwen. Ja wat voor competentie is dat? Ja, lastig. Wat verwacht je dan van cliënten? Dat is per niveau zo verschillend. Ik denk meer aan dat wij ze de gelegenheid moeten geven om er iets aan te beleven. Het vermogen om te beleven emotioneel. Wij moeten ze toch daarin ondersteuning. Zo van nu is het klaar en dan ruimen we het op. Het boek doen we weer in de kast. Je mag nog even huilen, maar dan gaan we weer naar het volgende. Het is toch meer

een competentie van ons dan van de cliënt denk ik. Ik vind het heel moeilijk wat kan je van een cliënt eisen. Wij hebben inlevingsvermogen en empathisch vermogen nodig. Maar goed, ga dat maar eens vragen van een cliënt met een ernstige verstandelijke beperking. Dat vind ik een lastige vraag.

Zou een training voor begeleiders hierin helpend kunnen zijn?

Ja ik denk het wel. Ik denk dan niet aan een training in de zin van iemand komt jou iets leren. Maar wel, als je een collega weet die hier heel veel van weet. Op die manier. Dat je weet dat er hulpmiddelen zijn. Waar in de organisatie kan je informatie krijgen. Waar hebben ze hulpmiddelen. Dat zo'n beetje.

Interview 3 gedragsdeskundige:

Welke factoren van invloed bij begeleiding (D2):

Welke factoren zijn van invloed bij het begeleiden van volwassen cliënten met een verstandelijke beperking die te maken krijgen met een rouwsituatie?

Een heel aantal natuurlijk. Want dat kwam meteen in mij op toen jij net het voorbeeld gaf. Alleen al de mate van de verstandelijke beperking van de cliënt lijkt mij vrij essentieel. En de relatie van de cliënt met degene waar het over gaat. En ook zal er verschil zijn bij een cliënt die net bij jullie woont van wie de ouder ernstig ziek is. Of van een cliënt die al jaren bij jullie woont en ook hier een vertrouwde omgeving heeft opgebouwd. Ik denk dat dat hele belangrijke factoren zijn. Dan heb je minder kennis van de cliënt bedoel je? Ja, zoals voor een R is het hier vertrouwd. Jullie kennen hem goed, hij kent jullie. Op het moment dat je dat nog aan het ontdekken bent. En hij nog aan het ontdekken is van “het zorgen ze ook goed voor mij”, dan is het natuurlijk heel anders als je met zoiets te maken krijgt. Ook daarin speelt de relatie een belangrijke rol. Is het familie of is het bijvoorbeeld een groepsgenoot.

Op welke wijze hebben deze factoren invloed op het welzijn van de cliënten?

Dat heb je net al een beetje uitgelegd natuurlijk. Ja inderdaad. Wil je meer uitleg? Nou de vertrouwensband is mij wel duidelijk. Maar over het niveau, wat kan je daar nog over vertellen? Op welke manier heeft dat invloed? Iemand met een ernstige verstandelijke beperking heeft veel minder object permanentie. Dus als hij iemand niet ziet, dan is iemand er ook niet. Daarin ga je een heel ander traject met iemand door. Dan wanneer iemand wel het besef heeft dat iemand bestaat als iemand hier niet is. Op het moment iemand dat al heel duidelijk door heeft. Dat iets er nog is als je het niet ziet. Dan zal rouw ook veel meer aanwezig zijn. Klopt, dat zie je bij R ook. Toen ik thuis kwam van de begrafenis met hem, ging hij gewoon weer verder. Hij pakte de ballonnen uit de kast en straalde weer. Maar op het moment zelf zie je bij hem ook dat de sfeer wat met hem doet. Maar is hij weer thuis, dan is dat ook weer weg. Wat niet zegt dat dat helemaal geen invloed meer heeft, maar het is anders dan dat je dat bewust helemaal door hebt.

Op welke wijze kunnen begeleiders aansluiten bij deze factoren?

Sowieso denk ik dat het voortraject heel persoonlijk ingevuld zal moeten worden. En daarbij kijk je naar die factoren. Als iemand weet dat iemand blijft bestaan als je iemand niet meer ziet, zal je andere dingen uitleggen. Dan kun je iemand eventueel van te voren wat meer betrekken. Of juist niet omdat dat iemand al veel te veel van streek maakt. De relatie met degene die gaat overlijden zal ook ontzettend van invloed zijn op hoe je erin stapt. Als het een oom is die iemand eens per jaar ziet, dan zal er van jullie ook wat anders gevraagd worden dan dat het over moeder gaat die twee keer per week langs komt. Die hebben we natuurlijk ook. Ja, precies daar hadden we het van de week over. Dat zou een hele andere situatie zijn. En de mate van beperking, dan zie je al het pensioen verhaal. In vergelijking met dit bijvoorbeeld. Dat werkte wel heel erg door. Ik heb door dat iemand er niet meer is. Maar pensioen wat is dat dan? Betekend dit dat iemand er niet meer is? Dat betekent in haar ogen misschien wel hetzelfde als dood. Nou ja, daar stap je heel anders bij in dan bij een R. Die zou je ook niet voor kunnen bereiden denk ik. Nou ja, misschien zou je hem steeds mee kunnen nemen naar zijn moeder als ze ziek zou zijn. Ja, dat zou je nog kunnen doen. Maar dat zal niet het effect hebben dat hij het daarna makkelijker begrijpt. Nee, dat denk ik ook niet.

Hebben begeleiders binnen Reinaerde voldoende handvatten om een volwassen cliënt met een verstandelijke beperking te begeleiden op het voortraject van een rouwsituatie?

Uiteindelijk kunnen jullie dat natuurlijk beter zeggen. Ik denk dat dat ook heel sterk ligt aan op welke woning. Op woningen waar je er al vaker mee te maken hebt gehad zul je ook meer

handvatten hebben door de ervaringen. Ik kan mij voorstellen dat als je daar nog niet mee maken hebt gehad je handvatten mist. Ik denk binnen ons team wel ja. Tenminste, voor mij was het nu ook voor het eerst. Ik denk voor veel wel. Anne en Sabrina hebben meegemaakt dat cliënten overleden. Lies en Erna die werken er al zolang die hebben ook het nodige rondom dit thema meegemaakt. Weet je waar je terecht kunt als je handvatten mist? Dat denk ik wel. Ik wel in ieder geval. Ik denk dat de meeste mensen dit met jou zouden overleggen. Dat is een goede eerste stap.

Welke rol spelen verwanten en/of familieleden voor cliënten als het gaat om het voortraject van rouwsituaties?

Ook dat is per familielid verschillend is. Daar is denk ik geen eenduidig antwoord op te geven. Dat hoeft ook niet. Ze kunnen zoals in het geval van R een hele waardevolle rol hebben door hem mee te nemen en hem daarbij te betrekken. Het zou weer heel anders zijn als iemand al jaren geen contact met familie heeft gehad en ze nemen hem ineens mee. Dan zal dat misschien meer beladen zijn. Ik denk dat dat ook heel erg afhangt van de band die er van te voren al is. Ik denk zeker als er een goede band is en familie kan de cliënt erbij betrekken dat dat heel waardevol is. Zeker. En als ik hoor hoe ze dat bij R hebben gedaan dan klonk dat echt heel mooi. Dat hij bij de kist de tijd kreeg. Maar ook toen hij wat onrustiger werd daar goed op inspeelde. Van nou, het is nu genoeg. Klopt zij hebben hem goed begeleid en betrokken. Dat was ook op de begrafenis te merken. Hij werd een aantal keer genoemd tijdens een toespraak. Men vertelde dat zijn moeder de uithuisplaatsing zo moeilijk vond. En later besepte dat de Heygraeff een fijne plek voor hem is waar er goed voor hem gezorgd wordt. Hij is echt onderdeel van het gezin hè. Als het zo kan dan heeft het duidelijk meerwaarde. Dat denk ik zeker. Dus dat is dan meteen het effect!

Huidige manier van begeleiden (D3):

Hoeveel cliënten, waar jij mee werkt, hebben te maken gehad met rouwsituaties?

Ik durf dat nu niet te zeggen omdat ik ze pas kort ken. Maar ik denk dat ze allemaal wel eens met rouwsituaties te maken hebben gehad. Vaak hebben ze al wat oudere ouders. Ik verwacht dat ieder cliënt er wel eens mee te maken heeft gehad. Alleen is de vraag hoe dichtbij? Hoelang geleden? Dat weet ik niet.

Op welke manier worden cliënten met een verstandelijke beperking op dit moment begeleid als het gaat om het voortraject van rouwsituaties?

Wat daar regels zeg maar in zijn weet ik niet. Wat ik er van zie is dat er wordt afgestemd op de specifieke cliënt. Ik weet van een cliënt wiens moeder ernstig ziek is. Zijn moeder en zijn broer hebben een gesprek met hem gehad. Daarin is uitgelegd dat zijn moeder erg ziek is, ze wordt niet meer beter en zal dood gaan. Ze zal steeds minder kunnen. Die cliënt is uitgelegd op het moment dat het hem verteld is. Ook dagbesteding is op de hoogte gesteld zodat ook zij daar met hem over kunnen praten. Ik denk dat als het zo kan dat dat heel mooi. Nou is dat ook een cliënt die cognitief wat hoger niveau heeft. Dus dat ook kan. Nou, niet aan kan, maar dat kan begrijpen.

Welk effect heeft deze manier van begeleiden op het welzijn van de cliënt?

Voor deze cliënt betekent het op dit moment extra spanning. Maar het betekent ook dat hij er zich op zijn manier kan voorbereiden. Ik kan mij ook voorstellen dat de extra spanning op dit moment minder erg is dan wanneer het hem plotseling overkomt. Hij kan het nu wat meer doseren bedoel je? Ja, hij zal wel merken dat zijn moeder nu minder vaak langs komt. Dat kan hij nu gemakkelijker plaatsen. En erover praten. Of huilen als hij daar behoefte aan heeft. Hij wordt er dus nu al een beetje op voorbereid? Ja, kan een positief effect hebben hoewel het nu voor hem niet positief is.

Over welke kennis beschikken begeleiders als het gaat om het voortraject van een rouwsituatie?

Ik denk dat dat aansluit bij wat ik net benoemde. Dat dit te maken heeft of je er al ervaring mee hebt gehad. Op het moment dat je dat niet hebt kan ik mij voostellen dat je over weinig kennis beschikt. Klopt, wat bij deze opleiding wordt er weinig aandacht aan gegeven. Ik kan mij ook niet herinneren dat ik dat bij SPH heb geleerd. Dat weet ik eigenlijk wel zeker. Dus dan zul je het toch uit de praktijk moeten ervaren. Vorig jaar heb ik bij de Amerpoort een cliënt meegemaakt. Daarbij werd de pastoraal werker betrokken. Ook voor de andere cliënten. En hadden ook de begeleiders de kennis niet zozeer, maar werd dat van extern gehaald.

Zijn er aspecten, in de begeleiding, die verbeterd kunnen worden als het gaat om rouwsituaties? Zo ja, welke

Wat ik mij voor kan stellen is dat het goed is dit tijdens de teamvergadering eens mee te nemen. Want ik verwacht dat er geen enkele groep zal zijn die er niet mee te maken gaat krijgen of heeft. Juist op dit terrein met ouder wordende cliënt zal het een steeds belangrijkere rol gaan spelen. Wat is dan het doel van het bespreken? Of wat zou je dan bespreken? Ik denk dat een deel van het doel zal zijn om je te realiseren dat het aan de orde zal komen. En daarbij denk ik dat het goed zal zijn om er bij stil te staan wat voor een effect zal het hebben op cliënten. En wat kunnen wij als begeleiders daarin van te voren al betekenen.

Wat zijn voor cliënten positieve aspecten in de huidige manier van begeleiden?

Ook dat zal ook voor iedere cliënt verschillend zijn. Voor de één zal het positief zijn als je het van te voren aankondigt. Een andere zou dat niet kunnen plaatsen en spanning oproepen. Want wat betekent dood. Ik weet nog dat ik met een jongetje thuis werkte en mijn oma was overleden. Hij zei toen; "is je oma een beetje overleden of helemaal?". Het concept dood betekende echt helemaal niks voor hem. Dus zo'n jongen kun je er niet op voorbereiden. Wat betekent dat dan? Komt iemand terug? Of niet? Het zal zo verschillen. Op het moment dat een cliënt merkt dat iemand minder langs komt of minder kan. Dan denk ik dat het goed is om wat duidelijkheid te verschaffen van wat de oorzaak daarvan is. Maar het concept dood is zo moeilijk. Je kunt het zelf al nauwelijks begrijpen.

Wat hebben cliënten nodig bij begeleiden (D4):

Wat hebben cliënten nodig als zij te maken zullen krijgen met een rouwsituatie?

Weer hetzelfde verhaal natuurlijk. Ik denk wel dat het voor iedere cliënt goed is dat als het benoemd wordt. Als het een onderwerp mag zijn. Want hoe laag het niveau ook. Een cliënt voelt wel sfeer aan. En de betrokkenheid daarbij. Ik denk dat het goed is voor een cliënt om die sfeer te mogen ervaren. Bijvoorbeeld mee naar een begrafenis. Net wat bij de cliënt passend is. Maar wel kunnen ervaren dat de sfeer anders is. Voor de één zal dat een ritueel zijn, bijvoorbeeld een tekening maken. De ander kan weer helemaal niks met rituelen. Ik had het er van de week met Lies over dat ik naar de begrafenis van de moeder van R ging. Zij zei moet je dat nou wel doen? Dat wil zijn familie zeker? Ik zou het niet doen. Als je niks zegt had dan heeft hij het niet eens door. Hoe zie jij dat? Denk je als we niks hadden gezegd dat hij het dan gemerkt had? Ik denk dat hij veel aanvoelt. Als zijn vader de eerste keer daarna weer langskomt dan zal zijn vader anders zijn dan anders. Als zijn broers komen zullen zij anders zijn dan anders. Als hij zijn verjaardag viert de eerste keer, dan zal de sfeer net wat anders zijn dan anders. Hij zal het begrip dat mijn moeder dood is niet hebben. Maar wel dat er iets veranderd is. Ik denk dat dat wel, dat hij dat heel snel aanvoelt.

In hoeverre is het mogelijk om datgene wat de cliënt nodig heeft te bieden als begeleider?

Ik denk dat je heel ver komt door begripvol te zijn. Op een hele simpele manier praktische dingen te benoemen. In R zijn geval. Je bent bij je moeder geweest en je moeder lag in een kist. Iedereen moest huilen. Zoiets. Ik denk dat je op dat niveau niet heel veel meer hoeft te bieden. En dat je dat dus ook prima kunt bieden. Als je een hoger niveau hebt en de cliënten het iets beter begrijpen, meer besef hebben. Dan kan ik mij voorstellen dat je dat als begeleider minder goed kunt bieden. Dat daar een dan eventueel een psycholoog of een pastoraal werker bij aan te pas moet komen. Daar komen natuurlijk veel meer vragen bij kijken. Ja, inderdaad. Want wie zegt dan dat ik er morgen nog ben? Misschien ga ik ook wel dood? Ik kan mij voorstellen dat je dan wat meer met je handen in het haar zit. Of denkt hier heb ik echt geen kaas van gegeten.

Welke competenties hebben begeleiders nodig om de meest wenselijke begeleiding te kunnen bieden?

Daar ging het net natuurlijk ook al een beetje over. Dat ligt heel erg aan de cliënt en de vraag daarachter. Maar in het geval van R? Ik denk dat je in alle gevallen nodig hebt dat je goed moet kunnen observeren. Is iemand anders? Kleine signalen opvatten en daarop in kunnen spelen. Denk dat je dat in alle gevallen nodig hebt. En bij r? Bij R voornamelijk dit. Dat je het opmerkt en dat even kort benoemd. En bij wat hoger niveau? Zul je ook meer geconfronteerd worden met je eigen zingevingvragen. Dus zul je daar ook al meer over nagedacht moeten hebben. En zul je misschien ook wel wat meer kennis moeten hebben.

Welke mogelijkheden zijn er om begeleiders deze competenties aan te leren?

Ik denk het observeren en het opvallen van die kleine signalen. Ik mag hopen dat jullie dat redelijk beheersen. Want juist in jullie doelgroep is dat in alles heel belangrijk. Rondom de kennis is er bijvoorbeeld een training rondom rouw. Volgens mij is die gericht op de ouder wordende cliënt. En voor jezelf. Wat het dan met je doet. Maar ook hoe je andere cliënten daarin begeleid.

Zou een training voor begeleiders hierin helpend kunnen zijn?

Ik denk het wel. Om een basis te hebben. Maar daarnaast is het goed om in specifieke gevallen te kijken waar je op moet letten. En als je dan kijkt naar het voortraject. Hoe zou de training er dan uit moeten zien? Wat zou er dan in ieder geval in moeten zitten? Een stukje basis kennis over het hele rouw gebeuren. Hoe werkt het? Daarnaast denk ik dat het in een training heel belangrijk is. Je zult namelijk ook te maken gaan krijgen met een cliënt die overlijdt. Hoe reageert de rest daarop. Tijdens de training is het denk ik ook belangrijk om er bij stil te staan wat dat met jezelf zou kunnen doen. En daar ook op voorbereid zijn. Dan nog zal het heel anders zijn. Ja, maar ik denk als je zelf al een beetje weet hoe je ermee om moet gaan. Dat je er dan ook gemakkelijker over praat. En dit de cliënt dus ook beter kan bieden. Ik denk dat openheid sowieso belangrijk is.

Welke methodiek zou helpend kunnen zijn voor cliënten bij het begeleiden van het voortraject van rouwsituaties?

Daar zou ik zo geen antwoord op kunnen geven omdat je hierbij ook weer moet kijken naar de specifieke cliënt. Ik kan wel zeggen Urlings is geschikt. Maar dat is gericht op hoe je omgaat met iemand die ouder wordt. Je volgt iemand meer. Nou ja, dat kan heel helpend zijn bij een voortraject. "Ervaar het maar" kan voor sommige cliënten ook werken. Vorig jaar was er een vraag van een cliënt daar waren opnames van gemaakt. Zou het helpend kunnen zijn om dat eens terug te luisteren. Dat sluit aan bij "Ervaar het maar". Luister nog eens de muziek van de begrafenis en wat doet het met je. Maar bij hoger niveau zal dit niet

aansluiten. Dus ook hier is dit weer per individu verschillend. Ik kan niet één methodiek benoemen.

Interview 4 begeleider C wonen Boog 7:

Welke factoren van invloed bij begeleiding (D2):

Welke factoren zijn van invloed bij het begeleiden van volwassen cliënten met een verstandelijke beperking die te maken krijgen met een rouwsituatie?

Ten eerste ligt het aan het niveau waarin de cliënt zit. Dit is natuurlijke al een belangrijke factor, welk niveau iemand heeft. Of hij überhaupt begrijpt wat er aan de hand is. Anders hoeft je er helemaal niet aan te beginnen. Wat ook heel erg belangrijk is hoe diegene erop gaat reageren. De één kan ermee omgaan en bij een ander, die kan je niet voorbereiden. Stel een moeder komt te overlijden of die is ziek, vaak willen de ouders het zelf ook niet. Dat kan ook nog zo zijn. Dat ze denken we praten er niet over. Als je dat dus wel doet, dan is het heel erg van die persoon afhankelijk, de cliënt, hoe hij daarmee omgaat. Raakt hij daarvan helemaal in de stress en over de rooien, dan kan je dat dus beter niet doen. Als degene is overleden dan maar afwachten hoe hij reageert. Dan komt de klap ook hard aan natuurlijk, alleen handelen ze het dan vaak makkelijker, want dan is het weg. Hoe bedoel je? Wanneer handelen ze het makkelijker? Wanneer je het niet van te voren verteld. Althans de keren dat ik het mee heb gemaakt, dan uh, maar ja dat was ook niet zo heel hoog niveau. Dat scheelt natuurlijk ook wel. Ik heb nooit echt met heel hoog niveau gewerkt. Wel wat hoger dan dit niveau, maar niet dat echte hoge niveau. Dus daar kan ik niet over beoordelen. Maar, van het midden niveau, is mijn ervaring dat ten eerste ouders het zelf niet willen. En ook nog eens een keer van, je kunt niet zeggen volgende week is ze overleden. Want ze is dan ziek, maar wat heeft ze dan? Dat is vaak al niet uit te leggen. Of het moet iets heel simpels zijn, maar hun gaan vaak doordenken heh. Ja en dan, dat gaat maar door en dat gaat maar door. Of je ze daarmee helpt vraag ik mij af. Dat is per cliënt verschillend. Maar zeker het midden niveau, is het niet slim. Vaak wordt het ook in overleg gedaan met ouders, gedragsdeskundige en het hele team. Wat gaan we doen? Gaan we het vertellen? Gaan we het niet vertellen?

Op welke wijze hebben deze factoren invloed op het welzijn van de cliënten?

Dat het voor de ene cliënt dus heel veel spanning kan opleveren. En dat wil je dus niet. Als dat het geval is, dan zou ik het niet vertellen.

Op welke wijze kunnen begeleiders aansluiten bij deze factoren?

Je zit natuurlijk in een team. Dit bespreek je samen in een teambespreking. De gedragsdeskundige zit daar dan ook bij. En ja, ik heb het dus zelf nooit meegemaakt dat het werd uitgelegd aan een cliënt. Dat iemand ziek is en dat die dood gaat.

Hebben begeleiders binnen Reinaerde voldoende handvatten om een volwassen cliënt met een verstandelijke beperking te begeleiden op het voortraject van een rouwsituatie?

Binnen de opleiding wordt hier geen aandacht aan besteed. Nu niet en vroeger ook niet. Dus nee, ik denk dat begeleiders onvoldoende handvatten hebben. Als ik kijk naar ons team, wij werken in een best jong team. Je moet dit soort ervaringen toch ook uit je eigen leven halen. Dat ontbreekt soms bij dit team omdat mensen nog jong zijn en dit amper hebben meegemaakt. Op de Heygraeff leer je dit door de jaren heen. Door de ervaring als begeleider.

Welke rol spelen verwanten en/of familieleden voor cliënten als het gaat om het voortraject van rouwsituaties?

Familieleden spelen een grote rol omdat zij veel bepalen. Familie kan zeggen dat de cliënt niet betrokken wordt en het team wel. Dan trek je als team soms aan het kortste eind. Familie bepaald hier veel in.

Welk effect heeft deze rol op het welzijn van de cliënten?

Dat ze soms worden weggehouden bij zieke familieleden of een begrafenis.

Huidige manier van begeleiden (D3):

Hoeveel cliënten, waar jij mee werkt, hebben te maken gehad met rouwsituaties?

Heel veel cliënten. Ik denk de meeste wel waarmee ik werk of van oude groepen. Mensen met een handicap worden veel ouder dan ze vroeger werden, ja dan krijg je dat heh.

Op welke manier worden cliënten met een verstandelijke beperking op dit moment begeleid als het gaat om het voortraject van rouwsituaties?

Laatst overleed er een oma van een cliënt. Familie wilde niet dat de cliënt erbij betrokken werd. Wij vonden dat ook geen goed idee. Het zou veel te veel spanning geven. Ze ging vaak bij oma op bezoek. Dat hebben we ook stop gezet. We hebben niet gezegd dat haar oma ziek was. Ik denk dat ze dat niet had begrepen, daarom hebben we dus ook niks gezegd. We zijn samen met haar naar het huis van oma gegaan toen zij al overleden was. We hebben het lege huis laten zien en haar verteld dat oma er niet meer is. Mijn ervaring is dat het laag niveau niet verteld wordt en hoog niveau wel.

Welk effect heeft deze manier van begeleiden op het welzijn van de cliënt?

Verschillend. Dat ligt aan de cliënt. De dood is natuurlijk een heel vaag iets wat moeilijk te bevatten is. Voor ons, maar voor cliënten helemaal. Het is niet een concreet iets, dus daarom zo moeilijk te bevatten.

Over welke kennis beschikken begeleiders als het gaat om het voortraject van een rouwsituatie?

Ik denk dat dit uit eigen levenservaring komt. Verder is er geen overige kennis aanwezig. Althans, ik zie daar weinig van.

Zijn er aspecten, in de begeleiding, die verbeterd kunnen worden als het gaat om rouwsituaties? Zo ja, welke

Het zou goed zijn als we allemaal eens nadenken over rouw en dit met elkaar delen. Zeker als je het nooit eerder hebt meegemaakt denk ik dat het goed is om hierover na te denken. Je reactie weet je nooit, daar kun je je denk ik niet op voorbereiden. Scholing is ook een goede. Ik denk dat er meer scholing over dit onderwerp zou moeten komen. En als je naar begeleiding kijkt, valt er daarin iets te verbeteren? Pfoe, lastige vraag. Daar zou ik zo 1-2-3 geen antwoord op weten.

Wat zijn voor cliënten positieve aspecten in de huidige manier van begeleiden?

Cliënten met een laag niveau die accepteren het snel. Dat is wel positief denk ik. Die cliënten gaan niet compleet uit hun dak of zo. Zij blijven rustig.

Wat zijn voor cliënten negatieve aspecten in de huidige manier van begeleiden?

Ik heb geen idee wat er negatief aan onze begeleiding zou kunnen zijn. Nee, ik weet het echt niet.

Wat hebben cliënten nodig bij begeleiden (D4):

Wat hebben cliënten nodig als zij te maken zullen krijgen met een rouwsituatie?

Een betrouwbare begeleider. Iemand waarmee hij een goede band heeft. Dat is belangrijk. Je moet elkaar lang en goed kennen. Ook moet een begeleider kennis van rouw hebben. Als hij dit niet heeft kan dat nadelig voor de cliënt zijn. Dus ja, een begeleider met kennis heeft de cliënt sowieso nodig.

In hoeverre is het mogelijk om datgene wat de cliënt nodig heeft te bieden als begeleider?

Dat kan goed. Zeker als een cliënt een laag niveau heeft. Dan hoeft je hem niet eens zo heel veel te bieden.

Welke competenties hebben begeleiders nodig om de meest wenselijke begeleiding te kunnen bieden?

Oh, dat zou ik echt niet weten hoor. Dat is maar net hoe je er zelf mee omgaat. Ja welke competenties? Echt geen idee.

Welke mogelijkheden zijn er om begeleiders deze competenties aan te leren?

Nou een training bijvoorbeeld. Of iets op papier zetten zodat je dat als team met elkaar kunt bespreken. Bij een gemixt team zou dat wel kunnen werken denk ik. Dan heb je jong en oud door elkaar heen, dan zou het wel kunnen werken denk ik.

Zou een training voor begeleiders hierin helpend kunnen zijn?

Ja dat denk ik wel. Op school krijg je hier geen informatie over. De mensen die dit soort situaties nog nooit hebben meegemaakt hebben hier ook geen kennis over.

Interview 5

Begeleider B wooncentrum de Grienden

D2 Welke factoren van invloed bij begeleiding:

Welke factoren zijn van invloed bij het begeleiden van volwassen cliënten met een verstandelijke beperking die te maken krijgen met een rouwsituatie?

Allereerst het niveau van de cliënt. Als het niveau van de cliënt te laag is om überhaupt te snappen dat iemand overleden is, valt er waarschijnlijk weinig te begeleiden. En kan de cliënt zich uiten of niet? Kan hij praten en vertellen wat hij voelt? Kan hij vertellen dat hij verdrietig is of getroost wil worden? Wie er overleden is, speelt een rol. Hoe belangrijk was deze persoon voor de cliënt? Was het een naaste familielid of een oom die hij maar 1 keer per jaar zag. Verder ook wel de persoonlijkheid van de cliënt. De een wordt heel stil bij verdriet en de ander gaat juist hard huilen. De een vraagt weinig aandacht en de ander wil steeds nabijheid. Tijd is ook wel een aspect. Wij hebben 23 cliënten op ons wooncentrum. Wij hebben niet uren de tijd om een cliënt te troosten. We hebben eigenlijk niet eens uren om naar de begrafenis te gaan. Mijn collega is pas in haar eigen tijd met een cliënte mee geweest naar een begrafenis. Ze mag geen uren schrijven, maar wel een paar keer een uur eerder naar huis. En de woon groep heeft invloed. Onze vorige manager zei wel eens: vergeet de groepsdynamiek niet. Dus de dynamiek van de woongroep waar ze deel van zijn, kan invloed hebben. Hoe die reageren, heeft weer invloed op degene die iemand verloren is. Kan invloed hebben op het verdriet.

In hoeverre hebben deze factoren invloed op het welzijn van de cliënten?

Als iemand overlijdt, is nooit leuk, maar ik zeg altijd dat dit bij het leven hoort. En qua begeleiding pas jij je aan het niveau van de cliënt. Ik reageer op de behoefte van de cliënt. Wil hij een knuffel? Dan krijgt hij een knuffel. Wil hij samen thee drinken, dan drink ik met hem thee. Wil hij graag praten, dan maak ik tijd om met hem te praten. Wil hij dat je gewoon bij hem zit zonder te praten, dan doe ik dat. Het gaat om wat de cliënt wil. Niet alles kan, want het werk moet ook gedaan worden. Indien mogelijk doen we het als begeleiding. Op het verdriet van een bewoner reageert een andere bewoner. Die heeft vervolgens ook uitleg of aandacht nodig. De groepsdynamiek moet je als begeleider ook in de gaten houden.

Op welke wijze kunnen begeleiders aansluiten bij deze factoren?

Bij het niveau kun je aansluiten. Het lukt mij niet altijd aan te sluiten bij het niveau van de cliënt. Ik wacht altijd eerst maar af hoe de cliënt reageert. Dat is mijn vertrekpunt. Van daaruit ga ik verder. Met wie er overleden is, kan ik ook wat mee. Verschil tussen een persoon van het werk of moeder die overleden is. Maar ik laat het afhangen van de behoefte van de cliënt. De factor tijd vind ik een lastige. Het liefst zou ik alle tijd nemen voor de cliënt als hij of zij dat wil. Sommigen willen dat ook. Die willen niet dat je van hun zijde afwijkt. Samen koffie drinken, samen TV kijken, samen dit, samen dat. Maar dat kan gewoonweg niet. Dat probeer ik dan uit te leggen. Meestal snappen ze dit of accepteren ze dit. Een enkeling protesteert. Daar deal je dan weer mee.

Hebben begeleiders binnen Reinaerde voldoende handvatten om een volwassen cliënt met een verstandelijke beperking te begeleiden op het voortraject van een rouwsituatie?

Wij hebben het nog maar zelden over rouw gehad, zonder dat er een situatie was. Weleens over ziek zijn of pijn hebben. Maar dat komt vaker voor. Wij hebben geen voortraject. Ik weet ook niet of daar behoefte aan is.

Welke rol spelen verwanten en/of familieleden voor cliënten als het gaat om rouwsituaties?

Dat hangt er vanaf wie er overleden is. Anderhalf jaar geleden overleed een cliënt bij ons op het wooncentrum. Dit gebeurde tijdens de avonddienst onverwacht. Een paar cliënten die begrepen wat

er gebeurd was, moesten huilen en wilden mama bellen. Dus mochten zij mama bellen. Een ander belde haar zus om het te vertellen. Van een cliënte kwam haar moeder meteen. Familieleden die vaak op bezoek komen en ook belangstelling hebben voor de andere cliënten tonen belangstelling, maar familie die zelden komt niet. Drie weken geleden overleed de moeder van een cliënte M. Moeder was 92 en had ook pas een week in het ziekenhuis gelegen. Toen we het haar vertelde was ze wel geschokt, maar vervolgens wilde ze koffie drinken en TV kijken. Later kwam een andere cliënte naar ons toe. Zij gaf aan dat ze niet snapte dat M. niet hilde om haar moeder. Ik heb haar toen uitgelegd dat iedereen zijn eigen manier heeft van verdrietig zijn. De een huilt en de ander niet. en misschien ging ze nog wel huilen. Cliënte die de vraag stelde scheen dit te begrijpen.

Welk effect heeft deze rol op het welzijn van de cliënten?

Dit vind ik een moeilijke vraag om te beantwoorden. Het is actie en reactie. Je reageert als begeleiding op de persoonlijke behoefte van een cliënt.

D3 Huidige manier van begeleiden:

Op welke manier worden cliënten met een verstandelijke beperking op dit moment begeleid als het gaat om rouwsituaties?

Zoveel mogelijk naar hun behoefte. Als begeleiding probeer je ze te geven waar ze om vragen. ik gaf net het voorbeeld van de cliënt die anderhalf jaar geleden overleed. De volgende dag heeft een collega een tafeltje in de gang neer gezet met een mooie foto in een lijstje van degene die overleden was. Twee kaarsen erbij en een schriftje waarin geschreven kon worden. Een cliënt heeft die dag een plantje gekocht en erbij gezet. Cliënten die konden schrijven, hebben er zelf wat ingeschreven. Voor anderen die niet konden schrijven en zelf aangaven wat er op geschreven moest worden, deed de begeleiding dat. Soms als een cliënt bezoek kreeg, nam hij het bezoek mee naar het tafeltje om het te laten zien. Dat was mooi om te zien. De cliënten die naar de begrafenis wilden, mochten. Veel collega's gingen, dus er was genoeg begeleiding voor de cliënten. Een half jaar later overleed een cliënte waar iedereen dol op was. Ze lag in het ziekenhuis toen ze overleed. Toen ze in het ziekenhuis lag en cliënten elke dag naar haar vroegen, zijn we als begeleiding steeds eerlijk geweest. Dat ze erg ziek was. Dat ze moe was en niet wilde eten. Dat ze wel koffie wilde drinken en dan moesten de cliënten lachen, want iedereen wist dat ze dol was op koffie. Een cliënt die haar erg miste zei dit ook: "Ik mis die kleine!" Toen zij overleed, hebben we weer een tafeltje neergezet. Een foto van haar erbij, bloemen, een afscheidsschriftje waarin geschreven kon worden. Ze was altijd bezig met bolletjes katoen, die hebben we er ook bij gelegd. Cliënten reageerden daar ook op: R. zei dan: "Katoen is op!" Een cliënt vroeg of hij een foto mocht van R. en dat mocht. Die hangt nu nog steeds op zijn kamer.

Welk effect heeft deze manier van begeleiden op het welzijn van de cliënt?

Een lastige vraag! Het lijkt of de ene cliënt zich eerder getroost voelt dan de ander. Of misschien zich makkelijker laat troosten?

Hoeveel cliënten, waar jij mee werkt, hebben te maken gehad met rouwsituaties?

Allemaal.

Over welke kennis beschikken begeleiders als het gaat om rouwsituaties?

Ik persoonlijk en ik denk dat dit voor de meeste collega's geldt, is dat we vanuit onze levenservaring reageren en begeleiden. Ik heb er geen les in gehad. Ik heb SPH gedaan en daar kwam het amper aan bod. ROOT had jarenlang geen training rondom rouwverwerking. Een paar van mijn collega's hebben dit wel aangekaart bij de manager. Die heeft dit weer aan ROOT doorgegeven. Ze zijn er wel mee bezig en dit jaar komt er een training over rouwverwerking.

Zijn er aspecten, in de begeleiding, die verbeterd kunnen worden als het gaat om rouwsituaties? Zo ja, welke?

Ik zou meer willen weten hoe je het aan laag niveau uitlegt. Zodra een cliënt weet wat dood is en dood gaan betekent, is het uitleggen al gemakkelijker. Het begeleiden hoeft dan niet gemakkelijker te zijn, maar het begin is er. Aan de andere kant misschien moet ik het niet moeilijker maken dan het is. Als een cliënt het niet snapt, dan is hij misschien ook niet verdrietig. Hoewel...mocht een cliënt niet snappen dat bijvoorbeeld mama door is, dan mist hij misschien wel de bezoeken van mama. Dit soort dingen leer je door ervaring en door er over te praten met je collega's.

Wat zijn voor cliënten positieve aspecten in de huidige manier van begeleiden?

Dat begeleiding tijd neemt om naar hen te luisteren en met hen te praten. Dat ze de ruimte krijgen om te huilen en verdrietig te zijn. Dat ze geholpen worden bij het vertellen aan hun groepsgenoten.

Wat zijn voor cliënten negatieve aspecten in de huidige manier van begeleiden?

Het eerste waar ik aan denk is tijd. Of eigenlijk tijdgebrek. De Grienden is een dynamisch wooncentrum. Het ritme van de dag bepaalt voor een groot gedeelte de taken van de begeleiding. Er is geen tijd voor uren 1 op 1 begeleiding. Gesprekken en troosten gaan tussendoor. Dat voelt niet altijd goed, maar het kan niet anders.

Wat zijn voor begeleiders positieve aspecten in de huidige manier van begeleiden?

De flexibiliteit van mijn collega's. Die zijn bijna altijd bereid iets langer te blijven als het nodig is. Of ik neem een taak over van mijn collega, waardoor die meer tijd heeft voor de cliënt die op dat moment meer aandacht nodig heeft. Of in dit geval meer begeleiding nodig heeft vanwege verdriet of rouw.

Wat zijn voor begeleiders negatieve aspecten in de huidige manier van begeleiden?

Zoals ik al zei: tijd. Het tijdsaspect. Dat heeft ook met geld te maken. Vanwege de bezuinigingen zijn onze diensten per 1 februari verkort. Al diensten van 8 uur zijn nu 7 en half uur geworden. Dus ik zou zeggen: negatieve aspecten zijn tijdgebrek en geldgebrek. Er moet gekookt worden. Mensen moeten geholpen worden met Adl. Er moeten medicijnen gedeeld worden. Je kunt niet uren iemands hand vast houden.

Zijn er protocollen binnen Reinaerde aanwezig, die betrekking hebben op het begeleiden van rouwsituaties? Zo ja, welke?

Protocollen weet ik niet zeker, maar er staat wel iets op de werkwijzer. Ja, er is wel een protocol. Protocol wat te doen als er een cliënt overlijdt, maar niet als een naaste familielid van een cliënt overlijdt. Alleen als het een cliënt van Reinaerde betreft.

D4 Wat hebben cliënten nodig bij begeleiden:

Wat hebben cliënten nodig als zij te maken krijgen met een rouwsituatie?

Aandacht, liefde, samen thee of koffie drinken. Een luisterend oor. Een rouwkaart schrijven. Iemand bellen of naar de begrafenis gaan. Een goede overdracht. Pas verloor een cliënte haar moeder. Dan is het belangrijk dat collega's goed opschrijven van hoe en wat. Als de familie belt, goed noteren wat ze doorgeven.

Hoe worden cliënten begeleid bij het voortraject? Bij voorbeeld mama ligt op sterven?

Familie of begeleiding vertelt dat mama of papa ziek is of in het ziekenhuis ligt. Afhankelijk van de reactie van de cliënt wordt er actie ondernomen. Wel of niet op bezoek etc. Dat iemand die belangrijk is voor de cliënt ziek is, wordt volgens mij altijd verteld. Je hoopt dan dat de klap minder groot is, mocht die persoon overlijden. Wij als begeleiding en de twee zussen van de cliënte die recentelijk haar moeder heeft verloren, zijn altijd eerlijk naar haar geweest. Mama is oud. Mama is

moe en wil niet meer eten. Mama ligt in het ziekenhuis. Mama is weer in het verzorgingstehuis. Mama slaapt veel. Dit is haar niveau. Dit snapte ze. Toen mama overleed, zei ze: mama is dood, zielig hè?

In hoeverre is het mogelijk om datgene wat de cliënt nodig heeft te bieden/ geven als begeleider?

Extra aandacht is mogelijk, maar ook weer met een limiet. Je hebt maar zoveel tijd per cliënt. Ik ben wel van het knuffelen, maar mijn collega niet. Dus als een cliënt een knuffel nodig heeft, kan ik die geven, maar mijn collega is daar terughoudender in. Dat is niet erg. Die collega heeft bijvoorbeeld meer geduld dan ik. Als team doen we het. Bij het voorbeeld dat ik net gaf, wilde de cliënte het meteen aan haar groep vertellen. Ze ging meteen terug naar de woonkamer. Ik ging met haar mee. Ze ging eerst naar een bewoner waar ze goed mee op kan schieten en zei: mijn moeder is dood, echt waar. Die gaf haar vervolgens een knuffel. Een ander gaf een hand en zei: gecondoleerd. Een derde zei 6 keer achter elkaar: mama is dood, mama is dood. Dat vond cliënte niet leuk, dus dan moet je daar ook mee dealen.

Welke methodiek zou begeleiders kunnen helpen in het begeleiden van rouwsituaties?

Hier op de Grienden passen we Urlings toe. Een methodiek gericht op ouder wordende cliënten met een verstandelijke beperking. Begeleiden vanuit respect voor de bewoners en het accepteren van bewoners.

Zou een training voor begeleiders hierin helpend kunnen zijn?

Ik denk het wel. Ik zou wel en cursus bij ROOT willen volgen over dit onderwerp. Maar elke begeleider moet dat voor zichzelf weten. Ik weet van meerdere collega's dat ze een cursus over rouwverwerking zouden doen.

Interview 6

Dagbesteding Weiderij in IJsselstein

Geïnterviewden: Kirsten en Joke

Welke factoren van invloed bij begeleiding (D2):

Welke factoren zijn van invloed bij het begeleiden van volwassen cliënten met een verstandelijke beperking die te maken krijgen met een rouwsituatie?

J: We hebben het laatst meegemaakt met N. Haar schoonzus is overleden. Kort geleden. Ik vind het dan wel belangrijk dat wij [begeleiding] het allemaal weten. Dat als zij er over wilt praten dat wij er vanaf weten. Ik heb ook wel eens een cliënt een kleurplaat laten maken. Voor zus of zwager die ze dan bij de kist kunnen leggen. Er moet ruimte zijn voor verdriet en ze moet begrepen worden.

K: Dat gebeurt thuis ook wel, maar omdat wij het natuurlijk ook horen. Met bijvoorbeeld Erik en zijn broer. We merken dan dat als het de datum is van de verjaardag van zijn broer dat hij toch emotioneel wordt. Dan is het echt even van: uit het maar, praat er maar over. Dan moet hij even huilen, dan wil hij knuffelen en daarna is het een soort van opluchting. Dan heeft hij het weer verteld. Ja, er moet echt ruimte zijn dat ze zich kunnen uiten. Maar ook altijd rekening houden met hoe het gaat in de groep. Je hebt zoveel verschillende mensen. Voor Gemma en Elza is het helemaal niet handig om het er uitgebreid over te hebben. We doen het dan even part of als zij er niet bij zitten.

K: Als het nu gaat over overlijden of er is een Bekende Nederlander overleden, zoals Anthony Kamerling, dan heeft iemand het daar over en dan zit Gemma: je moet er niet met mij over praten! Over het overlijden. Ik wil het niet horen. Dat neemt ze dan weer mee naar huis. Het kan ook gebeuren dat ze opeens 's middags zit te huilen. Dan heeft iemand het over de dood gehad terwijl wij dat niet hoorden. Of iemand heeft gezegd: het is een jaar geleden dat Swiebertje is overleden. Dat kan bij Gemma... al helemaal...daar kunnen sommigen niet mee omgaan. Je kunt het niet altijd voor zijn, maar je probeert het natuurlijk wel. Sommige mensen zijn er heel erg mee bezig.

In hoeverre houd je rekening met de verschillende niveaus?

J: Dat is soms wel moeilijk ja. Bij ons zijn er verschillen op de groep. Het hoogste niveau is bv Erik. Die goed begrijpt dat papa niet meer terug zou komen. En er was ook een cliënt die nog altijd de naam van diegene nog zei. Van eh: Kokkie, Kokkie, Kokkie is lief. Dan kon je wel zeggen: Kokkie is er niet meer. Kokkie komt niet meer. Maar dat kwam niet binnen. Dan lieten we bijvoorbeeld wel een foto zien en dan deden we er een kruis door van die is weg. Dat was een beetje het enige wat we konden doen. Soms kan je niet meer doen. Over het algemeen hebben ze wel allemaal hetzelfde niveau. Ze begrijpen allemaal gesproken taal. Je probeert het dan een beetje eenvoudig uit te leggen.

K: zoals de samenstelling nu is, is het gemakkelijker uit te leggen.

J: Sommigen praten slecht terug, maar begrijpen het wel. Bij S. moet je het niet te moeilijk uitleggen, maar die begrijpt het wel. Hij heeft ook de ervaring met zijn ouders. Maar bij R. [dementerende] wordt het al lastig. B. begrijpt het heel goed, ook al kan hij niet praten.

K: we hadden eerst meer dementerenden, maar die gingen weg. Dan moet je uitleggen waarom ze ergens anders naar toe gaan. Dat het niet zo goed met ze gaat. Dat ze te vergeetachtig worden. Ze zien ook wel dat mensen een scheve mond hebben en zo. Dat komt Erik en zegt dat hij ook vergeetachtig is. Ik weet het ook niet meer. Dan voelt hij heel goed aan.

Voortraject:

Die zijn allemaal overleden. Behalve A. dan. Erik vraagt nog wel eens naar A. Dan vraagt hij: Leeft A. nog? Hij voelt dingen aan die hij niet weet. Mocht A. overlijden, dan stel je jezelf de vraag: vertel je dat of niet? Erik kan nu al zo weinig meer aan. Geestelijk. Ga je dat dan nog vertellen?

J: ik ben nog wel een keer met Erik bij A. op bezoek geweest. Maar dat vond Erik echt niet meer leuk. Dus dat doen we niet meer. Dat is soms een dilemma: vertel je dat of niet? In januari gaat hij nog wel altijd naar het graf van zijn broer om bloemen neer te leggen.

Op welke wijze hebben deze factoren invloed op het welzijn van de cliënten?

K: Erik kan nu zo weinig hebben. Mocht A. overlijden, dan twijfel ik om het aan hem te vertellen. Omdat hij er nu zo aan toe is. Hij kan weinig hebben. Aan de andere kant, hij blijft er waarschijnlijk wel naar vragen.

J: Dat is een lastige. Dat moet je tegen die tijd beslissen. Dat kan je nu nog niet bedenken.

Wat doe je dan met familie? Overleg je met familie?

K: We bespreken het met jullie, met wonen. Met de C-begeleider dan. We overleggen dan wat het beste is voor Erik. In het geval van A. overleggen we het niet met de moeder van Erik, maar met wonen. Moeder heeft verder niets met A. Vorige week vroeg Erik nog naar A. Hoe is het met A.? Dan zeg ik dat het goed gaat met A. Erik vraagt dan naar de broer en zus van A. Die kent hij ook. Hij wil dan alles weten. Net of hij alles wil vasthouden. Hoe meer hij achteruit gaat, hoe meer hij daar mee bezig is. Dat merk ik gewoon, maar hij kan het niet meer aan. Daar moeten we rekening mee houden.

Hebben begeleiders binnen Reinaerde voldoende handvatten om een volwassen cliënt met een verstandelijke beperking te begeleiden op het voortraject van een rouwsituatie?

J: Die rouwverwerkingsdoos is natuurlijk al een hele mooie. Het blijft een lastig onderwerp. Ook voor ons gewoon. Er zit een snelhechter in met informatie en leesvoer zeg maar. Daar kunnen we al heel veel uit putten.

K: Wat ik ook fijn vond is dat we op de Doorslag ook themabijeenkomsten hebben gehad over rouwverwerking. Daar werden ook allerlei dingen in verteld. En ik denk dat ook het ervaren, ook al is dat niet leuk, dat dit ook iets bijdraagt aan hoe je er de volgende keer mee omgaat. Dat je toen dacht: dat heb ik gemist. Komt er zo'n rouwverwerkingsdoos of waar kan ik nog meer terecht? Je gebruikt ook je eigen ervaring. Je hebt het zelf ook meegemaakt.

J: soms wel soms niet. als je kijkt naar al die cliënten die overleden zijn. Daar steek je wel wat van op. En je kan het niet leuk maken. Het is verdrietig. En wij weten ook niet alles.

K: Ik denk dat je als begeleider zijnde je er ook wel een bepaalde afstand in moet nemen. En natuurlijk mag je ook je verdriet hebben. Je mag er ook om huilen. Maar denk wel dat als je op een groep werkt, als je moet... tsja... dat je er jezelf niet helemaal in gaat verliezen. Je mag verdriet hebben. Dat is okay. Cliënten mogen heus wel zien dat je verdrietig bent. Maar ik merk wel dat naarmate er zoveel cliënten overleden zijn de afgelopen jaren, dat het soms beter is. Sommigen waren heel erg aan het dementeren enzo. Sommigen hadden geen kwaliteit van leven eigenlijk meer. Dat geeft je ook een heel ander gevoel. Het maakt ook wel verschil of iemand jong is of al oud. Dan krijg je er toch wat meer afstand in. En dat is ook wel goed. Dat merk ik dan. Ik merk bij mezelf dat ik dan ook gemakkelijker de cliënten erin kan begeleiden.

J: ook al moet het werk doorgaan. Het is wel zo dat ze steun zoeken bij jou. Jij bent de begeleider. Jij moet wel sterker zijn dan de cliënt. En op het werk lukt mij dat ook.

Heb je wel het gevoel dat je de cliënt kan geven wat hij wil?

K: er is ruimte voor alles.

J: er is ruimte voor of we maken er tijd voor. Pas hebben we met een cliënt (M.) zitten kleuren. Samen met haar en ze heeft ook alleen gekleurd. Of we gaan even een tijdje bij haar zitten. Of als het rustig is dat een collega met die cliënt naar City Plaza gaat. Misschien helpt dat om haar op te fleuren. Dat soort dingetjes.

K: Eigenlijk kan alles wel. Of we bedenken wat de cliënt blij kan maken.

J: positieve afleiding. Ze wordt er wel weer mee geconfronteerd als ze thuis is, maar dan is toch even uit het sfeertje geweest. Het is voor iedereen weer verschillend. We weten toevallig hoe me M. kunnen plezieren. En een ander zal het weer op een andere manier willen.

K: de een valt niet te plezieren. Die blijft er heel erg in hangen. En dat is een heel andere manier van begeleiden.

Welke rol spelen verwanten en/of familieleden voor cliënten als het gaat om het voortraject van rouwsituaties?

K: Als er hier iets gebeurt, laat je het aan wonen weten. Bij ons op de groep woont niemand meer thuis. Dat is natuurlijk ook als anders.

J: jaren geleden overleed M., een jonge man van begin 30. we hadden voor M. ook een hoek gemaakt. Familie kwam toen langs om dat hoekje te bekijken. Het is elke keer toch weer anders.

K: soms vertellen we toch aan broer of zus wat, want mensen kennen elkaar dan al vrij lang. Hier op de Weiderij hebben we het nog niet mee gemaakt en we zitten er nu een jaar. Je houdt er wel rekening mee, want de moeder van P. is ziek. P. is alleen de weekenden bij haar moeder en die vertelt haar niet alles. Haar moeder is haar alles. Moeder heeft haar niet verteld dat het zo ernstig is. Moeder van P. wil niet dat P. het weet. Dan moeten wij er eigenlijk niks mee. Ik heb wel gesprekken met moeder gehad van P. weet wat verlies is. Ze heeft haar vader verloren. Ze heeft haar hondje verloren. Daar kan ze emotioneel over vertellen, want P. die begrijpt alles. Dus ik zei van: ik respecteer wat haar moeder wil, maar... als je eerlijk bent dan kan P. zich nu al voorbereiden...dan is straks de klap niet zo groot. Maar P. is slimmer dan je denkt...die vertelt ook wel eens dat mama naar de oncoloog is geweest voor de plekken en de gezwellen. Dus die voelt heus wel wat.

J: Ze heeft wel door dat mama ziek is. Als mama een goede uitslag heeft, lijkt het wel of het ontzettend gevierd moet worden. Dat weegt dan wel zwaar bij P. Bloemen ging ze dan kopen en zo.

K: Moeder heeft ook geen idee dat P. alles goed begrijpt. Maar wij mogen er zelf niets over zeggen. Dus dat moet je respecteren. Maar als het gebeurt...P. en haar moeder zijn een soort van symbiotisch...als het gebeurt dan valt P. in een heel zwart gat. Ja...daar...

J: Wij hebben nog best wat cliënten die hun vader of moeder nog hebben. Maar we hebben het er eigenlijk nooit zo over. Met de cliënten dan. En het kan zomaar gebeuren.

K: We hadden wel een keer dat een cliënt opeens raar gedrag ging vertonen, dat we dachten van: wat is dit? En pas een week later kregen we te horen dat haar moeder zeer ernstig ziek in het ziekenhuis lag. Nu gaat dat weer goed, maar dat soort dingen wil je weten. Dan snap je dat gedrag. Toen we er over gingen praten, was ze helemaal opgelucht. Je houdt er rekening mee, bv de ouders van T. die zijn nu rond de 80.

Huidige manier van begeleiden (D3):

Op welke manier worden cliënten met een verstandelijke beperking op dit moment begeleid als het gaat om het voortraject van rouwsituaties?

En welk effect heeft deze rol op het welzijn van de cliënten?

J: Om ze voor te bereiden? Tsja, ze kunnen nog wel vijf jaar leven. En vooral met T. die is al snel zenuwachtig. Dan zit je met een vreselijk nerveuze T. Dat is ellende. En tegen die tijd wordt hij ook weer gespannen. Bij hem is voor bereiden niet verstandig. Dat maakt je het alleen nog maar ellendiger van. Dat gaat hij nu al heel verdrietig zitten te zijn. Of gespannen...want stel dat.

K: Bij anderen benoemen we het wel eens. Ze horen ook wel dat mensen ziek zijn. Of dat een cliënt erg aan het dementeren is. Heel vergeetachtig is. Die weet dan niets meer. En dan keek ze zo. En deed ze zo (duwt met haar vinger haar ene mondhoek naar beneden). En als je zo doet dan ga je dood. Dan kan je dood gaan. En mensen hadden zelf ook dat ze vergeetachtig werden en vroegen dan: heb ik dat dan ook? Dan betrekken ze het op zichzelf. Of op anderen. Van: R. heeft het ook he. Je zegt dan als begeleider wel eens: mensen die ziek zijn, kunnen dood gaan. Dat kunnen ook jonge mensen zijn en ouderen. Dus je hebt het er wel eens over.

J: ik denk dat de meeste wel weten dat het leven eindig is. Bij ons. Behalve R. dan. Die beseft dat niet meer.

K: Maar K. zegt dan: ik ben ook al 72! En als ik 75 ben, ga ik met pensioen.

J: Maar misschien betrekken ze het dan niet op zich zelf. maar alleen op anderen. En ook nog niet bij hun eigen familie. Bij anderen en op TV. Ik denk dat ze wel weten dat uiteindelijk iedereen een keer dood gaat.

K: De een begrijpt het ook veel beter dan de andere. Erik begrijpt het heel goed. R. weer niet. het is ook een soort van voelen. P. met haar hondje toen ook, toen zei ze: kom maar bij mij. Toen het hondje moest inslapen.

J: Ik begreep dat ze het hondje mocht vasthouden. Toen

K: Zij kan emoties ook wel echt voelen. Ze kan ze plaatsen.

J: Zij kan ook heel sterk zijn.

K: Maar als haar moeder wegvalt...dat wordt het lastig.

J: dat is gewoon ook lastig. En heel erg.

K: ze heeft daarna niemand. Alleen een kennis nog. Haar zussen wonen dan in het buitenland.

J: het voorbereiden vind ik echt lastig. Als je nu zeker weet dat iemand gaat overlijden. Het duurt nog maar een paar maanden. Dat vind ik een ander verhaal. Dan kunnen we het er over gaan hebben. J: steunen en opvangen kunnen wij hier wel goed. Dan moet je een aardige kluit verzetten, maar dan zijn we goed bezig denk ik.

K: Ik denk dat als er iets gebeurt, dat is in het verleden al gebeurd, dat ze zich dan vrij voelen om zich te uiten. Altijd. We hebben weinig personeelwisseling gehad. Dat scheelt ook. En hier is het natuurlijk

makkelijker. Overdag zie je dezelfde gezichten. Dat doet ze echt goed. ook als het niet lekker gaat. Dan juist soms.

J: bij sommigen duurt het zo lang voordat ze je vertrouwen. En bij sommigen komt dat nooit. Dat kan ook.

Hoeveel cliënten, waar jij mee werkt, hebben te maken gehad met rouwsituaties?

J: allemaal

Over welke kennis beschikken begeleiders als het gaat om het voortraject van een rouwsituatie?

Zie hierboven.

Wat zijn voor cliënten positieve aspecten in de huidige manier van begeleiden?

J: als je lang op een groep werkt, dan ken je je mensen. K: als je ergens al een tijdje werkt, dan heb je een band met ze. vooral bij deze doelgroep belangrijk. K: Ja, en ook het levensverhaal van de mensen. wat hebben ze al meegemaakt. Van vroeger weet je...eh...Als je daar informatie over hebt, dan kan je ze veel beter begeleiden nu als je weet wat ze allemaal hebben meegemaakt. En vooral met mensen die ouder zijn, die al dingen hebben meegemaakt. En je weet dat. Dat helpt je wel.

Wat zijn voor cliënten negatieve aspecten in de huidige manier van begeleiden?

K: slechte communicatie tussen wonen en dagbesteding. Als wij het niet weten, zoals het voorbeeld dat ik al eerder gaf. Dan weet je niet waar dat gedrag opeens vandaan komt. Weet je dat mama heel erg ziek is, kun je die cliënte beter helpen. Begeleiden.

Wat hebben cliënten nodig bij begeleiden (D4):

Wat hebben cliënten nodig als zij te maken zullen krijgen met een rouwsituatie?

J: dat is voor elke cliënt verschillend. De een wil kleuren, de ander wil stil op de bank zitten. De een praat er meteen over bij binnenkomst. De een is zichtbaar verdrietig en de ander niet. ik bekijk het per cliënt.

In hoeverre is het mogelijk om datgene wat de cliënt nodig heeft te bieden als begeleider?

J: volgens mij doen we het vrij goed hier, maar dat komt onder andere omdat we een stabiel team zijn, onze mensen kennen en van de meeste al weten hoe zij reageren op verdriet.

Welke competenties hebben begeleiders nodig om de meest begeleiding te kunnen bieden?

K: inlevingsvermogen, empathie, geduld, humor. Kunnen luisteren. Veel cliënten kunnen zelf aangeven wat ze nodig hebben.

J: Levenservaring helpt en ook de levensgeschiedenis van de cliënt. Die bepaalde kennis helpt.

K: het helpt om in te schatten wat de cliënt aankan enzo.

Welke mogelijkheden zijn er om begeleiders deze competenties aan te leren?

K: je moet het gewoon meemaken. Zo leer je het. En in gesprek gaan met collega's. hoe doe jij dit? Ervaringen uitwisselen.

Zou een training voor begeleiders hierin helpend kunnen zijn?

J: Ik wel. Ik zou zo'n cursus van ROOT wel willen doen. Ik heb niet voor niets...ik ben gevraagd die rouwverwerkingsdoos over te nemen. Degene die het deed, ging weg. De manager vroeg het toen aan J. en aan mij. J. raakte er helemaal van in paniek. Ik denk dat je ook een bepaalde leeftijd moet hebben. J. was nog een heel jong ding nog. Misschien dacht ze dat het veel meer inhield dan het

uiteindelijk was. Maar ik denk dat er nog wel wat toe te voegen is.

K: Ik denk ook, wat heb je meegemaakt en hoe ben je zelf. Levenservaring enzo.

J: Rouwverwerkingsdoos kan zwaar klinken, maar ik dacht: ik vind het wel mooi, geef mij het maar.

K: het is een mooi hulpmiddel.

Wat is de reden dat je die cursus zou willen doen? Mis je nog iets?

J: Ik weet niet wat ik mis. Misschien mis ik nog iets. Maar ik vind het leuk om daar achter te komen. En dat ik me nog meer kan verdiepen. Daarin. Ja. Een gesprek aan te gaan met iemand. Misschien steek je in zo'n cursus nog wat op. Heb ik ook nog nooit gedaan. Om te kijken of ik goed bezig ben.

K: dat denk ik wel. De doos is echt mooi. K: ik zit nu te bedenken dat we ook wel eens levensboeken hebben ingezet. Om naar vroeger te kijken. Of als afleiding.

J: en er staan natuurlijk heel veel foto's in...van die leeft niet meer en die leeft niet meer. En dat krijg je dan ook. Van het herinneringenboek van de Brinksoos. Daar plakte we altijd een foto in als er iemand wegviel: of overleden of vertrok. Toevallig heb ik die pas nog meegenomen. Toen ik een gesprek had met B. dan gebruik ik die nog.

K: en soms vinden mensen het ook wel leuk om herinneringen op te halen. En in dat boek te kijken. Oh, weet je nog met die? En die deed altijd dat. Dat doen we dan tussen neus en lippen door.

J: en dat is wel fijn.

K: ik zie het ook als iets moois. Het is ook verdrietig, maar het is mooi dat je mensen dan juist...door je eigen ervaring...eh... maar ook door ervaring van mensen die op de groep overleden, dat je ze gewoon, ja... een soort fijn gevoel kan geven, dat je er voor hen bent. Ofzo. Dat wordt altijd wel gewaardeerd.

J: en nooit kleineren. Van: dat gaat wel weer over. Of van: er zijn ergere dingen. Of daar gaan we even aan werken. Zulke dingen moet je nooit zeggen.

Interview 7

Zus (tevens curator) van cliënt met ouders die 85 jaar oud zijn

Welke factoren zijn van invloed bij het begeleiden als het gaat om rouwverwerking? Hoe T. in elkaar zit. Hij is snel gespannen. Wij vieren zijn verjaardag al jaren niet meer omdat hij daar heel gespannen van raakt. Dat is het niet waard. T. vaart het beste bij het dagelijks ritme dat hij gewend is. T. maakt moeilijk onderscheid tussen ziek zijn en dood gaan. Daarom zijn we er altijd voorzichtig mee.

In hoeverre heb je wel een geprobeerd T. voor te bereiden op het eventueel overlijden van een van jullie ouders?

Ik heb hem wel eens gevraagd wat hij zou willen als papa en mama er niet meer zijn. Van...stel dat...Hij gaf aan dat hij dan op de Grienden wil blijven. Dat is ook zijn thuis. Wijk is zijn thuis bij onze ouders en de Grienden, waar hij nu ook al weer 30 jaar woont. Soms als er een aanleiding is, hebben we het er wel eens over. Door wat hij hoort op televisie of op de woongroep. Dan vertelt hij dat de moeder van iemand is overleden. Dan staat de deur open op een kiertje, laat we maar zeggen. Dan hebben we het er kort over, maar hoe krijg je dan de deur weer dicht? Als die op een kiertje blijft staan, bestaat er een kans dat hij gespannen wordt.

Wat verwacht jij van de begeleiding?

Dat alles normaal blijft. Dat jullie hem het normale ritme blijven aanbieden. Praten over...wordt moeilijk. Dat kan hij niet aan. Mocht het gebeuren en die kans is wordt steeds groter...ze worden dit jaar allebei 86 jaar, dan de gewone structuur aanhouden. Dat is het beste voor T.

Hoe reageerde jouw broer toen opa of oma overleed? Hoe hebben jullie hem dat toen verteld?

Dat is lang geleden. En daar werd T. voor afgeschermd. Het was anders te emotioneel voor hem. Vroeger ging dat heel anders. Beschermd weggestopt, zeg maar. Hij is toen ook niet mee geweest naar de begrafenis.

Interview 8

Cliënt van de Grienden

Afgelopen februari is jouw pleegvader overleden. Hoe heeft de begeleiding jou dit vertelt en was hoe de begeleiding jou het vertelde okay voor jou?

De begeleiding vroeg of ik mee kon komen naar het kantoor. Daar zeiden ze dat ik mocht gaan zitten en dat ze niet goed nieuws voor me hadden. Toen vertelde ze dat oom Meyer was overleden. Ik moest erg huilen. Ze probeerden mij te troosten en bleven bij mij zitten. Ik mocht in het kantoor blijven zitten. Later ben ik naar mijn kamer gegaan. Ik wilde niet terug naar de woonkamer. Daar heb ik ook nog veel gehuild.

Mirjam had gebeld dat oom Meyer was overleden. Hij is 92 geworden.

Ik was blij dat ze het me op het kantoor vertelden en niet op de woonkamer waar de anderen ook waren. Ze zeiden dat de rouwkaart nog moest komen. Ze wisten ook niet of ik naar de begrafenis kon. Mirjam had gezegd dat ze dan geen tijd voor mij zou hebben. En het is ook ver rijden.

Je bent wel naar de begrafenis geweest.

Ja. Later belde Mirjam op om te zeggen dat ik wel mocht komen. M. is toen met mij mee geweest. M. is vorig jaar twee keer met mij mee geweest naar oom Meyer. Ik was blij dat zij mee kon. Zij kent Mirjam ook.

Hoe was de begrafenis?

Heel zwaar. Emotioneel. Ik heb me groot gehouden voor Mirjam. Ik deed het meer voor Mirjam dan voor mezelf. In de auto moest ik hard huilen. M. probeerde mij te troosten. Ze zei ook dat ik mocht huilen. Dat vond ik fijn. Want soms krijg ik het gevoel dat ik van de begeleiding niet verdrietig mag zijn. M. beloofde toen om in de overdracht te schrijven dat ik echt heel verdrietig was. Ze heeft ook mijn hand vast gehouden. Toen we thuis kwamen heeft ze mij een knuffel gegeven. Dat vond ik fijn.

Wat heb jij van de begeleiding nodig als dit gebeurt?

Dan wil ik met ze praten. Dan wil ik getroost worden. Dan wil ik een arm om mijn heen, maar dat doet de begeleiding vaak niet. Dan ga ik liever naar mijn zus of schoonzus die mij wel een knuffel geven of een arm mij heen slaan. Ik wil dat ze tijd voor mij hebben. Samen thee drinken en zo. Ik wil dan niet werken en dan wil ik dat ze mijn werk bellen en zeggen dat ik even een paar dagen niet kom. Ik was heel verdrietig. Ik moest veel huilen en dan wil ik niet werken. Dan wil ik rouwen. Oom Meyer was heel belangrijk voor mij. Begeleidster M. geeft mij dan wel een knuffel en een zoen. Dan vraagt ze: 'Mag ik je een zoen geven?' En dan zeg ik: 'ja!' En dan heeft ze me een zoen op mijn wang. Samen met haar heb ik ook een condoleancekaart geschreven. Dat vond ik ook fijn.

Welke factoren van invloed bij begeleiding (D2)

Welke factoren zijn van invloed bij het begeleiden van volwassen cliënten met een verstandelijke beperking die te maken krijgen met een rouwsituatie?

Het niveau van de cliënt, bejegening, wie er overlijdt, familie. En tijd.

Kun je deze factoren verder uitleggen en eventueel met voorbeelden?

De zwaarte van hun verstandelijke beperking speelt een rol. Wat begrijpen ze nog wel en wat niet meer. Wij hebben hier op de Grienden genoeg cliënten die goed weten wat dood zijn is en wat overleden zijn betekent. We hebben het de afgelopen jaren ook een paar keer meegemaakt. Dat een cliënt van ons wooncentrum overleed. Cliënten reageren dan heel verschillend. De een vindt het heel erg en zegt dit ook, maar huilt bijvoorbeeld niet. De ander begint juist te huilen en kan geen woord meer uitbrengen. Bij laag niveau kun je wel vertellen dat die en die is overleden, maar daar reageren ze niet of nauwelijks op. Ze gaan gewoon verder met wat ze aan het doen waren. Terwijl hoger niveau echt nadenkt en vragen stelt. De een vraagt of die mee mag naar de begrafenis. De ander vraagt of die bloemen mag kopen om bij het herinneringstafeltje te zetten. Een cliënte, die dol is op knuffels, was benieuwd wat er ging gebeuren met de knuffels van de overleden cliënte. Die was niet emotioneel bezig, maar wel praktisch.

Ik ben heel erg van de bejegening. Hoe je de cliënt benadert. Respectvol en met aandacht. Met elke cliënt communiceer ik weer anders. Maar dat is ook een proces. Een vertrouwensband opbouwen en ontdekken welke communicatiestijl bij die cliënt hoort. Dit is ook van belang wanneer een cliënt verdrietig is of door een rouw periode gaat. Wie er overlijdt, is een factor. Is het iemand die dicht bij hen staat of verder weg? Overlijdt een van de ouders dan heeft dat meestal een grotere impact dan als er een cliënt overlijdt. Althans, over het algemeen. Wat ik tot nu toe heb meegemaakt qua sterfgevallen. Soms lijkt het wel hoe langer ze de persoon kennen, hoe harder het aankomt. Maar dat is mijn persoonlijke mening.

De voorgeschiedenis van de cliënt is ook van belang. Ik werk hier al 10 jaar, dus ik weet van de meesten waar ze bang, boos of blij van worden. Ik weet wat hen spanning oplevert. Ik heb meegemaakt hoe ze reageren op het feit dat een cliënt(e) overleed. Sinds november 2013 hebben we vier nieuwe cliënten. Bij hun kan ik nog niet inschatten hoe zij zouden reageren op het overlijden van een cliënt of een dierbare. Ik weet ook niet zeker of dit bijvoorbeeld in hun ondersteuningsplan staat.

De familie speelt een rol. Je hebt familie die hun zoon/ dochter of broer/ zus er niet mee wilt confronteren of belasten. Ze geven aan dat hij of zij niet mee mag naar de begrafenis. Er zijn ook families die het belangrijk vinden om hun broer of zus op de hoogte te houden van het feit dat moeder slecht ligt. Mocht moeder overlijden, hopen ze dat de klap minder hard aankomt. In februari is de moeder van een cliënte overleden. Een maand voordat moeder overleed, lag ze een week in het ziekenhuis. Toen cliënte moeder had opgezocht in het ziekenhuis zei ze tegen de begeleiding: 'Er was niets aan, mama sliep heel de tijd'. Deze cliënte reageerde ook vrij rustig toen wij haar vertelden dat moeder was overleden. Ze vertelde het aan haar groepsgenoten en ging weer verder met TV kijken. De dagen erna viel het ons wel op dat ze bleker was en stiller was. Toen ze anderhalf jaar geleden bij ons kwam wonen, had zus al gezegd: 'Die zul je niet snel zien huilen. Ze is eigenlijk altijd vrolijk'.

En tijd speelt een rol. Er is niet altijd tijd om uren met een cliënt te praten. Ik ben mentor van 8 cliënten en mijn kantoordiensten zijn gehalveerd. Ik zit nu meer achter de computer op momenten dat ik eigenlijk bij de cliënten moet zijn. Ik baal ervan, maar dat is van bovenaf

beslist. Natuurlijk neem ik de tijd als een cliënt ergens mee zit of in dit geval verdriet heeft over iemand die overleden is. Maar we hebben echt minder tijd dan een paar jaar geleden. Dus, ja, tijd vind ik ook een factor van invloed.

Op welke wijze hebben deze factoren invloed op het welzijn van de cliënten?

Alle factoren die ik genoemd heb kunnen invloed hebben op hun welzijn. Het verschilt per cliënt en per situatie. Wij als begeleiding moeten er voor zorgen dat die factoren zo min mogelijk negatieve invloed hebben op het welzijn van de cliënt.

Op welke wijze kunnen begeleiders aansluiten bij deze factoren?

Dat hangt ook weer van de cliënt af. Het is constant meebewegen met wat er gebeurt. De Grienden is een erg dynamische woonlocatie. Wij proberen altijd zo goed mogelijk bij de behoefte van de cliënt aan te sluiten. Dit doen we ook in situaties wanneer een cliënt erg verdrietig is. Of in een situatie dat een cliënt rouwt om het overlijden van een dierbare.

Hebben begeleiders binnen Reinaert voldoende handvatten om een volwassen cliënt met een verstandelijke beperking te begeleiden op het voortraject van een rouwsituatie?

Dat weet ik niet. We doen niet echt aan voortrajecten. We hebben er geen training in gehad. Ik denk dat we niet voldoende handvatten hebben, omdat het bijna niet wordt toegepast. Qua rouwbegeleiding...daar ben ik wel beter in geworden, mede doordat ik al jaren hier werk en de bewoners ken. Voor mijn gevoel doe ik het goed als dit soort situaties zich voor doen. Ik weet wel dat een paar collega's graag een training bij **ROOT** zouden willen volgen. Maar die is er volgens mij nog steeds niet.

Welke rol spelen verwanten en/of familieleden voor cliënten als het gaat om het voortraject van rouwsituaties?

Voortrajecten komen bijna niet voor. Wel het voorbeeld dat ik net gaf. Dat cliënte eerlijk wordt verteld dat moeder slecht ligt. Familie vertelde dit aan ons en aan de cliënte. Familie vroeg ons ook om hun zus in de gaten te houden. Moeder was erg belangrijk voor cliënte en misschien kwam ze opeens nog met vragen. Dus dit is wel een soort voortraject?

Ja, dat vind ik wel. In hoeverre komt dit vaker voor dat familie het er over heeft?

Tijdens een ondersteuningsplan gesprek is het wel eens ter sprake gekomen. Curator en tevens zus van de cliënt zei dat ze zich zorgen maakte om het feit dat ouders al 80 waren en de dag dichterbij kwam dat een van de twee zou overlijden. Ze maakte zich toen al zorgen over hoe haar broer zou reageren. Hij is snel gespannen. Hij weet wel wat dood zijn betekent, maar of hij ook in de gaten heeft dat papa of mama dood kan gaan...om dit te checken, wil zus niet. Ze is te bang dat hij te gespannen wordt en weken ziek is. We vieten zelfs nooit zijn verjaardag, omdat hij daar al te gespannen van wordt. Wel had zus een keer aan hem gevraagd: 'Stel dat je niet meer naar papa en mama kunt voor een weekend...kom je dan bij mij een nacht logeren?' 'Nee', had hij gezegd. 'Dan blijf ik op de Grienden, want dat is ook mijn thuis'. Zus gaf aan dat ze dit prima vond en ook fijn om te horen. Dat de Grienden als een thuis was voor haar broer maakte haar alleen maar blij.

Huidige manier van begeleiden (D3):

Hoeveel cliënten, waar jij mee werkt, hebben te maken gehad met rouwsituaties?

Allemaal.

Op welke manier worden cliënten met een verstandelijke beperking op dit moment begeleid als het gaat om het voortraject van rouwsituaties?

Op het voortraject? Bijna niet. Het is bijna niet van toepassing. We zijn ook een ouderenvoorziening. De meesten hebben geen ouders meer. Alleen als een familielid erg ziek is en familie wil dit vertellen dan wordt dat gedaan. Dat soort dingen gaan in overleg. Is een cliënt van de Grienden erg ziek of op dagbesteding dan vertellen we dit over het algemeen. Mocht de cliënt overlijden, komt dit toch niet helemaal onverwacht.

Welk effect heeft deze manier van begeleiden op het welzijn van de cliënt?

Dat verschilt per cliënt. Mocht het voorkomen, dan houd je rekening met hoe de cliënt is. We proberen zo wie zo het welzijn van de cliënten elke dag in de gaten te houden. Bij de dagelijkse overdracht lopen we alle cliënten langs. Dan overleggen we ook het eventuele effect van een situatie op het welzijn van de cliënt. Of dit nu een tandartsbezoek is of het afscheid van een begeleider.

Over welke kennis beschikken begeleiders als het gaat om het voortraject van een rouwsituatie?

Ik persoonlijk weinig. Ik heb SPH gedaan en daar kwam rouwverwerking amper aan bod. Ik denk dat mijn collega's er ook weinig kennis van hebben. We hebben het er eigenlijk bijna nooit over. Alleen als het zich voordoet. Ik weet wel dat Anne Marie Booij die voor Reinaert werkt veel over rouw weet en dat we haar kunnen bellen voor advies.

Zijn er aspecten, in de begeleiding, die verbeterd kunnen worden als het gaat om rouwsituaties? Zo ja, welke?

Mochten we er een training in krijgen, betekent dat niet meteen dat de begeleiding beter wordt. Wij werken hier met de methodiek Rulings. We hebben in 2011 drie dagen training gehad. Deze maand krijgen we een herhalings training, omdat de manager vindt dat het te veel weg is gezakt. Als je een training niet meteen een paar keer kunt toepassen, blijft het minder goed hangen. Natuurlijk zijn er altijd aspecten die verbeterd kunnen worden. Zoals ik al zei: ik ben erg van de bejegening. Soms denk ik bij een collega: dat had met meer geduld gekund. Of dan zijn dingen niet goed gerapporteerd of helemaal niet gerapporteerd. Dat geeft familie ook wel eens aan ons terug. Dat ze dingen door hebben gegeven, maar dat het blijkbaar niet opgeschreven is. En vooral bij dit soort belangrijke zaken is het van belang dat er goed wordt gerapporteerd en gecommuniceerd.

Wat hebben cliënten nodig bij begeleiden (D4):

Wat hebben cliënten nodig als zij te maken zullen krijgen met een rouwsituatie?

De tijd en aandacht om te rouwen. Een luisterend oor van de begeleiding. Eventueel uitleg als ze iets niet snappen of met vragen komen. Indien nodig iemand die meegaat naar de begrafenis.

In hoeverre is het mogelijk om datgene wat de cliënt nodig heeft te bieden als begeleider?

Het meeste wel, maar qua tijd is dat niet altijd mogelijk. Er zijn nog 22 andere cliënten die aandacht willen, er moet gekookt worden en medicatie gedeeld. Het lijntje vast houden met die cliënt lukt dan wel. Steeds even checken hoe het met die cliënt is. En als het echt nodig is dan is er echt wel tijd om met die cliënt te gaan wandelen of samen thee te drinken. Die tijd maak je dan.

Welke competenties hebben begeleiders nodig om die begeleiding te kunnen bieden?

De juiste bejegening en weten op welk niveau ze moeten insteken. Maar als je lang genoeg op de groep werkt, weet je welk niveau je bij welke cliënt moet toepassen. Of hoe je het moet vertellen. Direct of indirect. Normaal of simpel. Genoeg cliënten die niet kinderachtig

behandeld willen worden. Dus die ga je ook niet op kinderniveau vertellen dat iemand overleden is. Dat kan gewoon op een normale manier.

Welke mogelijkheden zijn er om begeleiders deze competenties aan te leren?

Via een training, maar het is ook wel een kwestie van doen. Praktijkervaring opdoen. Durven. Ik heb als begeleider ook wel fouten gemaakt en nog steeds doe ik dingen niet altijd even goed. Maar daar leer ik wel van. En soms is het goed genoeg. Dan heb jij je best gedaan en meer kon niet.

Welke competenties hebben cliënten nodig om zich deze op deze manier te laten begeleiden?

Mij lijkt het dat het daar niet om gaat. Begeleiding moet bepaalde competenties hebben om de cliënt te kunnen begeleiden. Het gaat niet om de competenties van de cliënt. Die spelen wel een rol, maar het is aan de begeleider om daar adequaat mee om te gaan. Onze cliënten wonen hier niet voor niets. De cliënt komt met een zorgvraag. Wij als begeleiders moeten daar op reageren. Wij moeten de cliënt daarin helpen en begeleiden.

Zou een training voor begeleiders hierin helpend kunnen zijn?

Ja, dat denk ik wel.

BIJLAGE IV De labels

Fragment:	Uit interview:	Label:	Kernlabel:
1.62	<i>Ik ken een aantal mensen die niet de competentie hebben om verlies te kunnen verwerken. Dat kunnen ze gewoon niet. Die hebben zo ontzettend veel te verwerken dat ze psychisch zo verknipt in elkaar zitten.</i>	Belangrijke factoren.	A
1.2	<i>Van wie ben jij, wat is je ontwikkelingsfase, want dat maakt uit hoe mensen met de dood omgaan.</i>	Belangrijke factoren.	A
1.3	<i>Dus als iemand geen doodsbesef heeft is dat al een indicatie van wat iemand wel of niet kan.</i>	Belangrijke factoren.	A
1.4	<i>Zo is het ook als je iemand kent die bijvoorbeeld altijd vrij laconiek over dingen heen stapt, dan zal hij dat waarschijnlijk nu ook doen. Het is zijn stijl, om op die manier met dingen om te gaan.</i>	Belangrijke factoren.	A
1.5	<i>Dan zie je van als iemand heel laconiek is, die laconiek als stijl heeft, oké het gaat goed.</i>	Belangrijke factoren.	A
1.6	<i>Maar als iemand altijd veel moeite heeft met het verwerken van dingen, toch heel laconiek doet, dan denk je bij jezelf het kwartje is nog niet gevallen.</i>	Belangrijke factoren.	A
1.9	<i>Dus je moet heel goed naar die dingen kijken en de cliënt goed kennen en kennis hebben over de fases en rouwstijlen en doodsbesef en zo.</i>	Belangrijke factoren.	A
1.10	<i>Je moet de cliënt kennen, rouwfases weten, doodsbesef kennen en de ontwikkelingsfase, dat zijn hele belangrijke dingen.</i>	Belangrijke factoren.	A
1.11	<i>En het netwerk van de cliënt is dus ook een hele belangrijke.</i>	Belangrijke factoren.	A
2.1	<i>Hoe goed ken je de cliënt. Heeft hij een Vertrouwensband met de begeleider.</i>	Belangrijke factoren.	A
2.2	<i>Ontwikkelingsniveau van de cliënt inschatten, inschatten hoe cliënt met emotie zal omgaan en kijken waar de steun nodig is.</i>	Belangrijke factoren.	A
2.4	<i>De relatie met degene die ziek is of overlijdt is ook een belangrijke factor.</i>	Belangrijke factoren.	A
2.5	<i>Als je te maken hebt met rouw of verlies, heeft het ermee te maken of de cliënt het kan begrijpen.</i>	Belangrijke factoren.	A
2.11	<i>De één laat het meteen zien de ander pas na een hele periode.</i>	Belangrijke factoren.	A
2.23	<i>Concreet voor ze maken.</i>	Belangrijke factoren.	A
2.15	<i>Concreet zijn bij cliënten met voorwerpen.</i>	Belangrijke factoren.	A
3.1	<i>Alleen al de mate van de verstandelijke beperking van de cliënt lijkt mij vrij essentieel.</i>	Belangrijke factoren.	A
3.2	<i>En de relatie van de cliënt met de gene waar het over gaat.</i>	Belangrijke factoren.	A
3.3	<i>En ook zal er verschil zijn bij een cliënt die net bij jullie woont wiens ouder ernstig ziek is of van een cliënt die al jaren bij jullie woont en ook hier een vertrouwde omgeving heeft opgebouwd.</i>	Belangrijke factoren.	A
1.62	<i>Ik ken een aantal mensen die niet de competentie hebben om verlies te kunnen verwerken. Dat kunnen ze gewoon niet. Die hebben zo ontzettend veel te</i>	Belangrijke factoren.	A

	<i>verwerken dat ze psychisch zo verknipt in elkaar zitten.</i>		
4.1	<i>Dit is natuurlijke al een belangrijke factor, welk niveau iemand heeft.</i>	Belangrijke factoren	A
4.2	<i>Wat ook heel erg belangrijk is hoe diegene erop gaat reageren. De één kan ermee omgaan en bij een ander, die kan je niet voorbereiden.</i>	Belangrijke factoren	A
5.1	<i>Allereerst het niveau van de cliënt. Als het niveau van de cliënt te laag is om überhaupt te snappen dat iemand overleden is, valt er waarschijnlijk weinig te begeleiden.</i>	Belangrijke factoren.	A
5.2	<i>Kan hij praten en vertellen wat hij voelt? Kan hij vertellen dat hij verdrietig is of getroost wil worden?</i>	Belangrijke factoren.	A
5.3	<i>Wie er overleden is, speelt een rol. Hoe belangrijk was deze persoon voor de cliënt? Was het een naaste familielid of een oom die hij maar 1 keer per jaar zag.</i>	Belangrijke factoren.	A
5.4	<i>Verder ook wel de persoonlijkheid van de cliënt. De een wordt heel stil bij verdriet en de ander gaat juist hard huilen. De een vraagt weinig aandacht en de ander wil steeds nabijheid. Tijd is ook wel een aspect.</i>	Belangrijke factoren.	A
5.5	<i>Tijd is ook wel een aspect. Wij hebben niet uren de tijd om een cliënt te troosten.</i>	Belangrijke factoren.	A
5.6	<i>En de woongroep heeft invloed. Onze vorige manager zei wel eens: vergeet de groepsdynamiek niet. Dus de dynamiek van de woongroep waar ze deel van zijn, kan invloed hebben. Hoe die reageren, heeft weer invloed op degene die iemand verloren is. Kan invloed hebben op het verdriet.</i>	Belangrijke factoren.	A
5.8	<i>Niet alles kan, want het werk moet ook gedaan worden.</i>	Belangrijke factoren.	A
5.9	<i>Op het verdriet van een bewoner reageert een andere bewoner. Die heeft vervolgens ook uitleg of aandacht nodig. De groepsdynamiek moet je als begeleider ook in de gaten houden.</i>	Belangrijke factoren.	A
6.3	<i>Maar ook altijd rekening houden met hoe het gaat in de groep. Je hebt zoveel verschillende mensen. Voor Gemma en Elza is het helemaal niet handig om het er uitgebreid over te hebben. We doen het dan even part of als zij er niet bij zitten.</i>	Belangrijke factoren.	A
6.4	<i>Het kan ook gebeuren dat ze opeens 's middags zit te huilen. Dan heeft iemand het over de dood gehad terwijl wij dat niet hoorden. Of iemand heeft gezegd: het is een jaar geleden dat Swiebertje is overleden. Dat kan bij Gemma... al helemaal...daar kunnen sommigen niet mee omgaan. Je kunt het niet altijd voor zijn, maar je probeert het natuurlijk wel. Sommige mensen zijn er heel erg mee bezig.</i>	Belangrijke factoren.	A
5.12	<i>Met wie er overleden is, kan ik ook wat mee. Verschil tussen een persoon van het werk of moeder die overleden is.</i>	Belangrijke factoren.	A
6.1	<i>Ik vind het dan wel belangrijk dat wij [begeleiding] het allemaal weten. Dat als zij er over wilt praten dat wij er vanaf weten. Ik heb ook wel eens een cliënt een kleurplaat laten maken. Voor zus of zwager die ze dan bij de kist kunnen leggen. Er moet ruimte zijn voor verdriet en ze moet begrepen worden.</i>	Belangrijke factoren	A
6.2	<i>We merken dan dat als het de datum is van de verjaardag van zijn broer dat hij toch emotioneel wordt.</i>	Belangrijke factoren.	A

	<i>Dan is het echt even van: uit het maar, praat er maar over. Dan moet hij even huilen, dan wil hij knuffelen en daarna is het een soort van opluchting. Dan heeft hij het weer verteld. Ja, er moet echt ruimte zijn dat ze zich kunnen uiten.</i>		
9.11	<i>En tijd speelt een rol. Er is niet altijd tijd om uren met een cliënt te praten.</i>	Belangrijke factoren	A
9.12	<i>Natuurlijk neem ik de tijd als een cliënt ergens mee zit of in dit geval verdriet heeft over iemand die overleden is. Maar we hebben echt minder tijd dan een paar jaar geleden. Dus, ja, tijd vind ik ook een factor van invloed.</i>	Belangrijke factoren	A
7.1	<i>Hoe T. in elkaar zit. Hij is snel gespannen.</i>	Belangrijke factoren	A
9.1	<i>Het niveau van de cliënt, bejegening, wie er overlijdt, familie. En tijd.</i>	Belangrijke factoren	A
9.2	<i>De zwaarte van hun verstandelijke beperking speelt een rol. Wat begrijpen ze nog wel en wat niet meer. Wij hebben hier op de Grienden genoeg cliënten die goed weten wat dood zijn is en wat overleden zijn betekent.</i>	Belangrijke factoren	A
9.6	<i>Wie er overlijdt, is een factor. Is het iemand die dicht bij hen staat of verder weg? Overlijdt een van de ouders dan heeft dat meestal een grotere impact dan als er een cliënt overlijdt.</i>	Belangrijke factoren	A
1.14	<i>Goed kijken naar wat de behoefte is.</i>	Cliënt observeren.	B
2.9	<i>Je moet goed kijken hoe dit valt voor hem als hij terug komt van de begrafenis.</i>	Cliënt observeren.	B
2.10	<i>Dat je dan wel van elkaar weet, dat kan daarmee te maken hebben. Dat hij nu dit gedrag vertoont.</i>	Cliënt observeren.	B
6.22	<i>Bij anderen benoemen we het wel eens. Ze horen ook wel dat mensen ziek zijn. Of dat een cliënt erg aan het dementeren is. Heel vergeetachtig is. Die weet dan niets meer. En dan keek ze zo. En deed ze zo (duwt met haar vinger haar ene mondhoek naar beneden). En als je zo doet dan ga je dood. Dan kan je dood gaan. Je zegt dan als begeleider wel eens: mensen die ziek zijn, kunnen dood gaan. Dat kunnen ook jonge mensen zijn en ouderen. Dus je hebt het er wel eens over.</i>	Cliënt betrekken	C
2.7	<i>Cliënten van jullie woning zijn heel sfeer gevoelig. Daar beleven zij meer van, zij pikken daar veel van op.</i>	Cliënt betrekken	C
2.18	<i>Cliënt het wel beseft maar mag niet bij de plechtigheid zijn. Je gaat dan een ander ritueel bedenken.</i>	Cliënt betrekken	C
2.24	<i>Dus als ze op bezoek kunnen, ze zien en voelen zelf ook wel dat iemand achteruit gaat. Dan voelen ze dat aan de sfeer.</i>	Cliënt betrekken	C
2.25	<i>Cliënten met een hoger ontwikkelingsniveau kunnen dat ook zien.</i>	Cliënt betrekken	C
2.26	<i>Het is belangrijk dat zij dat proces kunnen volgen.</i>	Cliënt betrekken	C
2.27	<i>Cliënt zijn moeder is overleden. Maar hij ging frequent naar zijn moeder toe. Dus hij heeft haar achteruit zien gaan. Dan komt het ook niet zo als een schok en kun je erover praten.</i>	Cliënt betrekken	C
3.17	<i>Op het moment dat een cliënt merkt dat iemand minder langs komt of minder kan. Dan denk ik dat het goed is om wat duidelijkheid te verschaffen van wat de oorzaak daarvan is</i>	Cliënt betrekken	C
3.18	<i>Ik denk wel dat het voor iedere cliënt goed is dat als het benoemd wordt.</i>	Cliënt betrekken	C

3.19	<i>Hoe laag het niveau ook, een cliënt voelt wel sfeer aan en de betrokkenheid daarbij.</i>	Cliënt betrekken	C
3.20	<i>Ik denk dat het goed is voor een cliënt om die sfeer te mogen ervaren.</i>	Cliënt betrekken	C
1.15	<i>Ze moeten bij het proces betrokken worden en er daardoor op één of andere manier vat op krijgen.</i>	Cliënt betrekken.	C
1.18	<i>Vaak is het toch goed, ook al denk je van niet, om iemand erbij te betrekken.</i>	Cliënt betrekken.	C
1.20	<i>Maar op zich zal ik altijd iedereen aanraden om afscheid te nemen, ook van het gestorven lichaam.</i>	Cliënt betrekken.	C
1.21	<i>Ik heb ook eens meegemaakt dat door het koude lichaam te voelen het kwartje pas echt viel bij de cliënt. Zo verdrietig. Maar drie dagen later kon hij er heel goed mee overweg. Dus het is niet erg als mensen er intens verdrietig om zijn. Als zij later maar weer verder kunnen.</i>	Cliënt betrekken	C
7.6	<i>Een paar keer hebben we het er over gehad. Naar aanleiding van wat T. zelf zei.</i>	Communicatie cliënt	D
1.16	<i>Uiten, dat je mensen de gelegenheid bied om er over te praten.</i>	Communicatie	D
1.17	<i>Dat je ook goed weet hoe je hier over communiceert met een cliënt en hoe communiceert hijzelf. En misschien dus ook niet!</i>	Communicatie	D
1.12	<i>Nou wat verder bij rouw heel belangrijk is, is dat het vertrouwde leven op de één of andere manier toch doorgaat, dus dat je de tijd en de ruimte krijgt dat alles anders is geworden.</i>	Behoud van structuur.	E
1.13	<i>Ik merk zelf dat het vaak mis gaat bij mensen, als zij geen gewoon leven meer hebben om naar terug te kunnen.</i>	Behoud van structuur.	E
6.20	<i>Die zijn allemaal overleden. Behalve A. dan. Erik vraagt nog wel eens naar A. Dan vraagt hij: Leeft A. nog? Hij voelt dingen aan die hij niet weet. Mocht A. overlijden, dan stel je jezelf de vraag: vertel je dat of niet? Erik kan nu al zo weinig meer aan. Geestelijk. Ga je dat dan nog vertellen?</i>	Begeleidingswijze	F
6.23	<i>Het voorbereiden vind ik echt lastig. Als je nu zeker weet dat iemand gaat overlijden. het duurt nog maar een paar maanden. Dat vind ik een ander verhaal. Dan kunnen we het er over gaan hebben.</i>	Begeleidingswijze	F
9.13	<i>Alle factoren die ik genoemd heb kunnen invloed hebben op hun welzijn. Het verschilt per cliënt en per situatie. Wij als begeleiding moeten er voor zorgen dat die factoren zo min mogelijk negatieve invloed hebben op het welzijn van de cliënt.</i>	Begeleidingswijze	F
9.22	<i>Het lijntje vast houden met die cliënt lukt dan wel. Steeds even checken hoe het met die cliënt is. En als het echt nodig is dan is er echt wel tijd om met die cliënt te gaan wandelen of samen thee te drinken. Die tijd maak je dan.</i>	begeleidingswijze	F
1.22	<i>Waar je ook erg mee helpt is om het niet te zwaar te maken als begeleiders.</i>	Begeleidingswijze	F
1.23	<i>Jij bent hun structuur, hun veiligheid.</i>	Begeleidingswijze	F
1.24	<i>Dus als jij je vreselijk laat gaan in rouw en verdriet dan zijn zij hun richting en structuur kwijt.</i>	Begeleidingswijze	F
1.38	<i>Als je mensen goed ondersteunt bij een verlies ervaring,</i>	Begeleidingswijze	F

	<i>dan weten ze het op de een of andere manier met hun leven te verweven.</i>		
4.9	<i>Binnen de opleiding wordt hier geen aandacht aan besteed.</i>	Handvatten	G
4.10	<i>Ik denk dat begeleiders onvoldoende handvatten hebben</i>	Handvatten	G
6.9	<i>Die rouwverwerkingsdoos is natuurlijk al een hele mooie. Daar kunnen we al heel veel uit putten.</i>	Handvatten	G
6.11	<i>Wat ik ook fijn vond is dat we op de Doorslag ook themabijeenkomsten hebben gehad over rouwverwerking. Daar werden ook allerlei dingen in verteld. En ik denk dat ook het ervaren, ook al is dat niet leuk, dat dit ook iets bijdraagt aan hoe je er de volgende keer mee omgaat.</i>	Handvatten	G
6.12	<i>Je gebruikt ook je eigen ervaring. Je hebt het zelf ook meegemaakt.</i>	Handvatten	G
6.13	<i>soms wel soms niet. als je kijkt naar al die cliënten die overleden zijn. Daar steek je wel wat van op. En je kan het niet leuk maken. Het is verdrietig. En wij weten ook niet alles.</i>	Handvatten	G
6.32	<i>we hebben ook wel eens levensboeken ingezet. Om naar vroeger te kijken.</i>	Handvatten	G
6.33	<i>en er staan natuurlijk heel veel foto's in...van die leeft niet meer en die leeft niet meer. Van het herinneringenboek van de Brinksoos. Daar plakte we altijd een foto in als er iemand wegviel: of overleden of vertrok. en soms vinden mensen het ook wel leuk om herinneringen op te halen. En in dat boek te kijken. Oh, weet je nog met die? En die deed altijd dat. Dat doen we dan tussen neus en lippen door.</i>	Handvatten	G
1.26	<i>Ik denk dus van niet. Wat ik je gegeven heb dat zijn allemaal dingen als iemand al overleden is. Daar is heel veel informatie over.</i>	Handvatten	G
1.27	<i>Wat er dus bij ons niet is, is dat er een soort protocol is wat moeten we allemaal afchecken om te kijken hoe we dit goed kunnen begeleiden.</i>	Handvatten	G
1.28	<i>Een protocol is een te groot woord. Het zou eerder een handleiding of een richtlijn kunnen zijn. Het zou goed zijn als er dingen op papier komen te staan.</i>	Handvatten	G
1.32	<i>Dat is ook het lastige en hetgeen er geen protocol is. Het is altijd iedere keer weer anders. Het hangt allemaal van de cliënt af.</i>	Handvatten	G
5.15	<i>Dat hangt er vanaf wie er overleden is. Anderhalf jaar geleden overleed een cliënt bij ons op het wooncentrum. Een paar cliënten die begrepen wat er gebeurd was, moesten huilen en wilden mama bellen. Dus mochten zij mama bellen. Een ander belde haar zus om het te vertellen. Van een cliënte kwam haar moeder meteen. Familieleden die vaak op bezoek komen en ook belangstelling hebben voor de andere cliënten tonen belangstelling, maar familie die zelden komt niet.</i>	Rol familie	H
6.16	<i>Je houdt er wel rekening mee, want de moeder van P. is ziek. P. is alleen de weekenden bij haar moeder en die vertelt haar niet alles. Haar moeder is haar alles. Moeder heeft haar niet verteld dat het zo ernstig is.</i>	Rol familie	H

	<i>Moeder van P. wil niet dat P. het weet. Dan moeten wij er eigenlijk niks mee. Ik heb wel gesprekken met moeder gehad van P. weet wat verlies is. Ze heeft haar vader verloren. Ze heeft haar hondje verloren. Daar kan ze emotioneel over vertellen, want P. die begrijpt alles. Dus ik zei van: ik respecteer wat haar moeder wil, maar... als je eerlijk bent dan kan P. zich nu al voorbereiden...dan is straks de klap niet zo groot. Maar P. is slimmer dan je denkt...die vertelt ook wel eens dat mama naar de oncoloog is geweest voor de plekken en de gezwellen. Dus die voelt heus wel wat.</i>		
6.17	<i>Moeder heeft ook geen idee dat P. alles goed begrijpt. Maar wij mogen er zelf niets over zeggen. Dus dat moet je respecteren. Maar als het gebeurt...P. en haar moeder zijn een soort van symbiotisch...als het gebeurt dan valt P. in een heel zwart gat.</i>	Rol familie	H
9.8	<i>De familie speelt een rol. Je hebt familie die hun zoon/ dochter of broer/ zus er niet mee wilt confronteren of belasten. Ze geven aan dat hij of zij niet mee mag naar de begrafenis.</i>	Rol familie	H
9.9	<i>Er zijn ook families die het belangrijk vinden om hun broer of zus op de hoogte te houden van het feit dat moeder slecht ligt. Mocht moeder overlijden, hopen ze dat de klap minder hard aankomt.</i>	Rol familie	H
1.29	<i>Dat heeft heel veel te maken met welke rol de familie had. Is er weinig contact, dan hebben ze een hele andere manier van rouwen.</i>	Rol familie	H
1.30	<i>De familie kan afwezig zijn, dan is de rouw misschien ook afwezig.</i>	Rol familie	H
1.31	<i>In de familie kunnen zich hele complexe of pijnlijke dingen voordoen die nooit meer goed kunnen komen, dan is de rouw heel complex. Daar kunnen mensen hele ernstige stoornissen van krijgen.</i>	Rol familie	H
1.56	<i>Je kunt als begeleider zelf dingen doen, maar ook kijken hoe andere mensen hierin steun kunnen bieden, zoals bijvoorbeeld familie.</i>	Rol familie	H
2.22	<i>Komt de laatste jaren meer voor omdat ze ouder worden</i>	Hoeveelheid rouwsituaties	I
4.27	<i>Heel veel cliënten. Ik denk de meeste wel waarmee ik werk of van oude groepen. Mensen met een handicap worden veel ouder dan ze vroeger werden, ja dan krijg je dat heh.</i>	Hoeveelheid rouwsituaties	I
1.33	<i>In grote lijnen schat ik allemaal.</i>	Hoeveelheid rouwsituaties	I
1.34	<i>Ouder wordende cliënten hebben hun ouders vaak verloren, maar de mensen die jonger zijn en wonen binnen de instelling van Reinaerde of gebruik maken van faciliteiten van Reinaerde die wonen met kwetsbare mensen, dus die zien ook heel veel groepsgenoten overlijden.</i>	Hoeveelheid rouwsituaties	I
4.15	<i>Mijn ervaring is dat het laag niveau niet verteld wordt en hoog niveau wel.</i>	Huidige begeleidingswijze	J
3.11	<i>Wat ik er van zie is dat er wordt afgestemd op de specifieke cliënt.</i>	Huidige begeleidingswijze	J
5.18	<i>De volgende dag heeft een collega een tafeltje in de</i>	Huidige	J

	<i>gang neer gezet met een mooie foto in een lijstje van degene die overleden was. Twee kaarsen erbij en een schriftje waarin geschreven kon worden. Een cliënt heeft die dag een plantje gekocht en erbij gezet. Cliënten die konden schrijven, hebben er zelf wat ingeschreven. Voor anderen die niet konden schrijven en zelf aangaven wat er op geschreven moest worden, deed de begeleiding dat. Soms als een cliënt bezoek kreeg, nam hij het bezoek mee naar het tafeltje om het te laten zien.</i>	begeleidingswijze	
5.19	<i>Toen zij overleed, hebben we weer een tafeltje neergezet. Een foto van haar erbij, bloemen, een afscheidsschriftje waarin geschreven kon worden. Ze was altijd bezig met bolletjes katoen, die hebben we er ook bij gelegd. Cliënten reageerden daar ook op: R. zei dan: "Katoen is op!" Een cliënt vroeg of hij een foto mocht van R. en dat mocht. Die hangt nu nog steeds op zijn kamer.</i>	Huidige begeleidingswijze	J
5.14	<i>Wij hebben het nog maar zelden over rouw gehad, zonder dat er een situatie was. Weleens over ziek zijn of pijn hebben. Maar dat komt vaker voor. Wij hebben geen voortraject. Ik weet ook niet of daar behoefte aan is.</i>	Huidige begeleidingswijze	J
5.28	<i>Familie of begeleiding vertelt dat mama of papa ziek is of in het ziekenhuis ligt. Afhankelijk van de reactie van de cliënt wordt er actie ondernomen. Wel of niet op bezoek etc. Dat iemand die belangrijk is voor de cliënt ziek is, wordt volgens mij altijd verteld. Je hoopt dan dat de klap minder groot is, mocht die persoon overlijden.</i>	Huidige begeleidingswijze	J
5.29	<i>Mama is moe en wil niet meer eten. Mama ligt in het ziekenhuis. Mama is weer in het verzorgingstehuis. Mama slaapt veel. Dit is haar niveau. Dit snapte ze. Toen mama overleed, zei ze: mama is dood, zielig hè?</i>	Huidige begeleidingswijze	J
6.15	<i>Als er hier iets gebeurt, laat je het aan wonen weten. Bij ons op de groep woont niemand meer thuis. Dat is natuurlijk ook als anders.</i>	Huidige begeleidingswijze	J
6.18	<i>Wij hebben nog best wat cliënten die hun vader of moeder nog hebben. Maar we hebben het er eigenlijk nooit zo over. Met de cliënten dan. En het kan zomaar gebeuren.</i>	Huidige begeleidingswijze	J
6.19	<i>We hadden wel een keer dat een cliënt opeens raar gedrag ging vertonen, dat we dachten van: wat is dit? En pas een week later kregen we te horen dat haar moeder zeer ernstig ziek in het ziekenhuis lag. Nu gaat dat weer goed, maar dat soort dingen wil je weten. Dan snap je dat gedrag. Toen we er over gingen praten, was ze helemaal opgelucht.</i>	Huidige begeleidingswijze	J
6.21	<i>Je houdt er rekening mee, bv de ouders van T. die zijn nu rond de 80. Om ze voor te bereiden? Tsja, ze kunnen nog wel vijf jaar leven. En vooral met T. die is al snel zenuwachtig. Dan zit je met een vreselijk nerveuze T. Dat is ellende. En tegen die tijd wordt hij ook weer gespannen. Bij hem is voorbereiden niet verstandig. Dat maakt je het alleen nog maar ellendiger van. Dan gaat hij nu al heel verdrietig zitten te zijn. Of gespannen...want stel dat.</i>	Huidige begeleidingswijze	J

6.24	<i>Steunen en opvangen kunnen wij hier wel goed. Dan moet je een aardige kluif verzetten, maar dan zijn we goed bezig denk ik.</i>	Huidige begeleidingswijze	J
7.9	<i>En daar werd T. voor afgeschermd. Het was anders te emotioneel voor hem. Vroeger ging dat heel anders. Beschermd weggestopt, zeg maar. Hij is toen ook niet mee geweest naar de begrafenis.</i>	Huidige begeleidingswijze	J
8.1	<i>De begeleiding vroeg of ik mee kon komen naar het kantoor. Daar zeiden ze dat ik mocht gaan zitten en dat ze niet goed nieuws voor me hadden. Toen vertelde ze dat oom Meyer was overleden.</i>	Huidige begeleidingswijze	J
8.4	<i>M. is toen met mij mee geweest naar de begrafenis. M. is vorig jaar twee keer met mij mee geweest naar oom Meyer. Ik was blij dat zij mee kon. Zij kent Mirjam ook.</i>	Huidige begeleidingswijze	J
8.14	<i>Begeleidster M. geeft mij dan wel een knuffel en een zoen. Dan vraagt ze: 'Mag ik je een zoen geven?' En dan zeg ik: 'ja!' En dan heeft ze me een zoen op mijn wang. Samen met haar heb ik ook een condoleancekaart geschreven. Dat vond ik ook fijn.</i>	Huidige begeleidingswijze	J
9.5	<i>Ik ben heel erg van de bejegening. Hoe je de cliënt benadert. Respectvol en met aandacht. Dit is ook van belang wanneer een cliënt verdrietig is of door een rouw periode gaat.</i>	Huidige begeleidingswijze	J
1.35	<i>Dat is ook weer heel verschillend. Je ziet wel dat mensen er steeds meer bij betrokken worden.</i>	Huidige begeleidingswijze	J
1.36	<i>Dat er soms op duidelijke gronden besloten wordt om iemand er niet bij te betrekken. Dat wordt met de gedragsdeskundige overlegt.</i>	Huidige begeleidingswijze	J
1.37	<i>Er is ook materiaal wat gebruikt wordt. Er zijn boekjes. Spellen. Allemaal mogelijkheden om het mensen duidelijk te maken en hun gevoelens uiting te laten geven. Met symbolen en rituelen. Begeleiders kunnen daar dus gebruik van maken en cliënten daarin begeleiden.</i>	Huidige begeleidingswijze	J
1.41	<i>Toch wel onvoldoende, waardoor begeleiders de kans lopen om het verdriet van de cliënt te bagatelliseren.</i>	Kennis begeleiders	K
1.48	<i>Het is belangrijk dat je als team weet waar je je ondersteuning vandaan kunt halen.</i>	Kennis begeleiders	K
1.64	<i>In het voortraject is nog weinig informatie over te vinden.</i>	Kennis begeleiders	K
4.11	<i>Je moet dit soort ervaringen toch ook uit je eigen leven halen. Dat ontbreekt soms bij dit team omdat mensen nog jong zijn en dit amper hebben meegemaakt. Op de Heygraeff leer je dit door de jaren heen.</i>	Kennis begeleiders	K
5.21	<i>Ik persoonlijk en ik denk dat dit voor de meeste collega's geldt, is dat we vanuit onze levenservaring reageren en begeleiden. Ik heb er geen les in gehad.</i>	Kennis begeleiders	K
6.30	<i>Levenservaring helpt en ook de levensgeschiedenis van de cliënt. Die bepaalde kennis helpt.</i>	Kennis begeleider	K
9.19	<i>Ik persoonlijk weinig. Ik heb SPH gedaan en daar kwam rouwverwerking amper aan bod.</i>	Kennis begeleider	K
9.7	<i>De voorgeschiedenis van de cliënt is ook van belang. Ik werk hier al 10 jaar, dus ik weet van de meesten waar ze bang, boos of blij van worden. Ik weet wat hen spanning oplevert. Ik heb meegemaakt hoe ze reageren</i>	Kennis begeleider	K

	<i>op het feit dat een cliënt(e) overleed.</i>		
4.17	<i>Ik denk dat dit uit eigen levenservaring komt. Verder is er geen overige kennis aanwezig. Althans, ik zie daar weinig van.</i>	Kennis begeleiders	K
9.20	<i>Ik denk dat mijn collega's er ook weinig kennis van hebben. We hebben het er eigenlijk bijna nooit over. Alleen als het zich voordoet. Ik weet wel dat Anne Marie Booij die voor Reinaert werkt veel over rouw weet en dat we haar kunnen bellen voor advies.</i>	Kennis begeleider	K
6.34	<i>Het is ook verdrietig, maar het is mooi dat je mensen dan juist...door je eigen ervaring...eh... maar ook door ervaring van mensen die op de groep overleden, dat je ze gewoon, ja... een soort fijn gevoel kan geven, dat je er voor hen bent. Of zo. Dat wordt altijd wel gewaardeerd.</i>	Kennis begeleider	K
2.3	<i>Vaak nog wel de vraag hoe bieden we dat.</i>	Aandachtspunt begeleiders	L
2.30	<i>Wat een aandachtspunt blijft is hoe goed je de cliënt kent en dus weet op welk niveau je ondersteuning moet bieden.</i>	Aandachtspunt begeleiders	L
2.31	<i>Aandachtspunt is dat cliënten ook een rouwproces doormaken, je dit niet direct hoeft te zien, maar kan ik de loop van weken of maanden komen.</i>	Aandachtspunt begeleiders	L
2.32	<i>En die signalen, die zijn belangrijk om op te pikken. Dat is nu nergens terug te lezen.</i>	Aandachtspunt begeleiders	L
2.33	<i>Nieuwe mensen, die niet goed weten wie de cliënt is.</i>	Aandachtspunt begeleiders	L
2.34	<i>Zelf verlegen om dit soort situaties om te gaan, dan is het natuurlijk ook heel</i>	Aandachtspunt begeleiders	L
3.14	<i>Is goed dit tijdens de teamvergadering mee te nemen, want ik verwacht dat er geen enkele groep zal zijn die er niet mee te maken gaat krijgen of heeft.</i>	Aandachtspunt begeleiders	L
4.18	<i>Het zou goed zijn als we allemaal eens nadenken over rouw en dit met elkaar delen.</i>	Aandachtspunt begeleiders	L
4.19	<i>Je reactie weet je nooit, daar kun je je denk ik niet op voorbereiden.</i>	Aandachtspunt begeleiders	L
5.22	<i>Ik zou meer willen weten hoe je het aan laag niveau uitlegt. Zodra een cliënt weet wat dood is en dood gaan betekent, is het uitleggen al gemakkelijker. Het begeleiden hoeft dan niet gemakkelijker te zijn, maar het begin is er. Aan de andere kant misschien moet ik het niet moeilijker maken dan het is. Als een cliënt het niet snapt, dan is hij misschien ook niet verdrietig. Hoewel...mocht een cliënt niet snappen dat bijvoorbeeld mama dood is, dan mist hij misschien wel de bezoeken van mama. Dit soort dingen leer je door ervaring en door er over te praten met je collega's.</i>	Aandachtspunt begeleiders	L
1.42	<i>En als de cliënt aangeeft het verwerkt te hebben dan is iedereen oplucht en roepen we "hoera" in plaats van "waarom zo snel?".</i>	Aandachtspunt begeleiders	L
1.43	<i>Maar ik merk toch wel vaak dat er een ongeduld is zo van "heb je het nou nog niet verwerkt". Terwijl mensen met een verstandelijke beperking overal langzaam in zijn. En hier dus ook in.</i>	Aandachtspunt begeleiders	L
1.44	<i>Het is belangrijk dat in een team iedereen in ieder geval</i>	Aandachtspunt	L

	<i>iets weet.</i>	begeleiders	
1.45	<i>Ik kan mij voorstellen dat er binnen ieder team er iemand is die er ook iets meer vanaf weet en dat je ook je als team kunt voorbereiden.</i>	Aandachtspunt begeleiders	L
1.46	<i>Het zou heel goed zijn om als team in ieder geval er eens één teamvergadering er over belegd te hebben.</i>	Aandachtspunt begeleiders	L
1.47	<i>Je moet er als team over durven praten. Want als je het van jezelf niet durft te zien, dan durf je dat van een cliënt ook niet.</i>	Aandachtspunt begeleiders	L
1.53	<i>Het belang van het voortraject, het positieve effect daarvan, is dat als het zover is dat de klap minder hard aankomt.</i>	Positief effect	M
1.54	<i>Dat iemand dus in het voortraject geleerd heeft "ik kan dit aan".</i>	Positief effect	M
1.50	<i>Dat mensen er steeds meer oog voor krijgen.</i>	Positief effect	M
1.51	<i>En dat zij het ook als hun verantwoordelijkheid zien om er over na te denken en hoe begeleiden we iemand hier nou in.</i>	Positief effect	M
4.25	<i>Nou een training bijvoorbeeld. Of iets op papier zetten zodat je dat als team met elkaar kunt bespreken.</i>	Training	N
4.26	<i>Ja dat denk ik wel. Op school krijg je hier geen informatie over. De mensen die dit soort situaties nog nooit hebben meegemaakt hebben hier ook geen kennis over.</i>	Training	N
3.28	<i>Rondom de kennis is er bijvoorbeeld een training rondom rouw.</i>	Training	N
3.29	<i>Tijdens de training is het denk ik ook belangrijk om er bij stil te staan wat dat met jezelf zou kunnen doen en daar ook op voorbereid zijn.</i>	Training	N
2.43	<i>Geen training van iemand komt jou iets leren, maar binnen het team aan elkaar overdragen. Dat je weet dat er hulpmiddelen zijn en waar in de organisatie kan je informatie krijgen.</i>	Training	N
3.30	<i>Een training is denk ik goed. Om een basis te hebben, maar daarnaast is het goed om in specifieke gevallen te kijken waar je op moet letten.</i>	Training	N
1.63	<i>Het schijnt ook zo te zijn dat begeleiders zelf om een training vragen.</i>	Training	N
9.27	<i>Onze cliënten wonen hier niet voor niets. De cliënt komt met een zorgvraag. Wij als begeleiders moeten daar op reageren. Wij moeten de cliënt daarin helpen en begeleiden.</i>	Behoeft cliënt	O
2.35	<i>Heel eenvoudige taal, duidelijk maken met voorwerpen zodat je een vorm vind waarin zij mee gaan met het proces.</i>	Behoeft cliënt	O
2.36	<i>Mag de cliënt niet bij de begrafenis zijn, dan iets bedenken waardoor de cliënt wel afscheid kan nemen</i>	Behoeft cliënt	O
6.14	<i>Het is wel zo dat ze steun zoeken bij jou. Jij bent de begeleider. Jij moet wel sterker zijn dan de cliënt.</i>	Behoeft cliënt	O
6.28	<i>Dat is voor elke cliënt verschillend. De een wil kleuren, de ander wil stil op de bank zitten. De een praat er meteen over bij binnenkomst. De een is zichtbaar verdrietig en de ander niet. ik bekijk het per cliënt.</i>	Behoeft cliënt	O

5.27	<i>Aandacht, liefde, samen thee of koffie drinken. Een luisterend oor. Een rouwkaart schrijven. Iemand bellen of naar de begrafenis gaan. Een goede overdracht. Pas verloor een cliënt haar moeder. Dan is het belangrijk dat collega's goed opschrijven van hoe en wat. Als de familie belt, goed noteren wat ze doorgeven.</i>	Behoeft cliënt	O
7.3	<i>Ik heb hem wel eens gevraagd wat hij zou willen als papa en mama er niet meer zijn. Van...stel dat...Hij gaf aan dat hij dan op de Grienden wil blijven.</i>	Behoeft cliënt	O
8.9	<i>Dan wil ik met ze praten. Dan wil ik getroost worden.</i>	Behoeft cliënt	O
8.10	<i>Dan wil ik een arm om mijn heen, maar dat doet de begeleiding vaak niet. Dan ga ik liever naar mijn zus of schoonzus die mij wel een knuffel geven of een arm mij heen slaan.</i>	Behoeft cliënt	O
8.11	<i>Ik wil dat ze tijd voor mij hebben. Samen thee drinken en zo.</i>	Behoeft cliënt	O
8.12	<i>Ik wil dan niet werken en dan wil ik dat ze mijn werk bellen en zeggen dat ik even een paar dagen niet kom.</i>	Behoeft cliënt	O
9.21	<i>De tijd en aandacht om te rouwen. Een luisterend oor van de begeleiding. Eventueel uitleg als ze iets niet snappen of met vragen komen. Indien nodig iemand die meegaat naar de begrafenis.</i>	Behoeft cliënt	O
9.24	<i>Genoeg cliënten die niet kinderachtig behandeld willen worden. Dus die ga je ook niet op kinderniveau vertellen dat iemand overleden is. Dat kan gewoon op een normale manier.</i>	Behoeft cliënt	O
1.55	<i>Ik denk dat ze in eerste instantie iemand nodig hebben met open oog en met open oor voor hun verdriet. Ik denk dat je daar een rol in hebt als begeleider.</i>	Behoeft cliënt	O
3.26	<i>Kleine signalen opvatten en daarop in kunnen spelen. Denk dat je dat in alle gevallen nodig hebt.</i>	Competentie begeleider	P
9.23	<i>De juiste bejegening en weten op welk niveau ze moeten insteken. Maar als je lang genoeg op de groep werkt, weet je welk niveau je bij welke cliënt moet toepassen.</i>	Competentie begeleider	P
9.25	<i>Praktijkervaring opdoen. Durven. Ik heb als begeleider ook wel fouten gemaakt en nog steeds doe ik dingen niet altijd even goed. Maar daar leer ik wel van. En soms is het goed genoeg. Dan heb jij je best gedaan en meer kon niet.</i>	Competentie begeleider	P
9.26	<i>Begeleiding moet bepaalde competenties hebben om de cliënt te kunnen begeleiden. Het gaat niet om de competenties van de cliënt. Die spelen wel een rol, maar het is aan de begeleider om daar adequaat mee om te gaan.</i>	Competentie begeleider	P
1.57	<i>Een aantal belangrijke competenties heb je al door de cliënt goed te kennen.</i>	Competentie begeleiders	P
1.58	<i>De andere competentie is dat je weet hoe mensen met een verstandelijke beperking kunnen rouwen.</i>	Competentie begeleiders	P
1.59	<i>Kennis van de situatie en het lef om daarin te begeleiden.</i>	Competentie begeleiders	P
1.60	<i>Ook de kennis wat je allemaal in kunt zetten. En wat je daarin zelf kunt doen, maar ook wat de ander daarin kan doen.</i>	Competentie begeleiders	P
1.61	<i>De competentie die ze hebben, wie ze zijn, daar moet je</i>	Aansluiten individu	Q

	<i>je manier van ondersteuning op afstemmen.</i>		
3.7	<i>Als iemand weet dat iemand blijft bestaan als je iemand niet meer ziet, zal je andere dingen uitleggen, dan kun je iemand eventueel van te voren wat meer betrekken. Of juist niet omdat dat iemand al veel te veel van streek maakt.</i>	Aansluiten individu	Q
3.22	<i>Ik denk dat je op laag niveau niet heel veel hoeft te bieden, en dat je dat dus ook prima kunt bieden.</i>	Aansluiten cliënt	Q
3.23	<i>Als je een hoger niveau hebt, dan kan ik mij voorstellen dat je dat als begeleider minder goed kunt bieden.</i>	Aansluiten cliënt	Q
5.16	<i>Het is actie en reactie. Je reageert als begeleiding op de persoonlijke behoefte van een cliënt.</i>	Aansluiten individu	Q
5.17	<i>Zoveel mogelijk naar hun behoefte. Als begeleiding probeer je ze te geven waar ze om vragen.</i>	Aansluiten individu	Q
5.7	<i>En qua begeleiding pas je je aan, aan het niveau van de cliënt. Ik reageer op de behoefte van de cliënt. Wil hij een knuffel? Dan krijgt hij een knuffel. Wil hij samen thee drinken, dan drink ik met hem thee. Wil hij graag praten, dan maak ik tijd om met hem te praten. Wil hij dat je gewoon bij hem zit zonder te praten, dan doe ik dat. Het gaat om wat de cliënt wil.</i>	Aansluiten individu	Q
6.5	<i>Dat is soms wel moeilijk ja. Bij ons zijn er verschillen op de groep. Het hoogste niveau is bv E. Die goed begrijpt dat papa niet meer terug zou komen. En er was ook een cliënt die nog altijd de naam van diegene nog zei. Dan kon je wel zeggen: Kokkie is er niet meer. Kokkie komt niet meer. Maar dat kwam niet binnen. Dan lieten we bijvoorbeeld wel een foto zien en dan deden we er een kruis door van die is weg. Dat was een beetje het enige wat we konden doen. Soms kan je niet meer doen.</i>	Aansluiten individu	Q
6.8	<i>Hij wil dan alles weten. Net of hij alles wilt vasthouden. Hoe meer hij achteruit gaat, hoe meer hij daar mee bezig is. Dat merk ik gewoon, maar hij kan het niet meer aan. Daar moeten we rekening mee houden.</i>	Aansluiten individu	Q
7.2	<i>T. maakt moeilijk onderscheid tussen ziek zijn en dood gaan. Daarom zijn we er altijd voorzichtig mee.</i>	Aansluiten individu	Q
9.14	<i>Wij proberen altijd zo goed mogelijk bij de behoefte van de cliënt aan te sluiten. Dit doen we ook in situaties wanneer een cliënt erg verdrietig is. Of in een situatie dat een cliënt rouwt om het overlijden van een dierbare.</i>	Aansluiten individu	Q
5.24	<i>Het eerste waar ik aan denk is tijd. Of eigenlijk tijdgebrek. Het ritme van de dag bepaalt voor een groot gedeelte de taken van de begeleiding. Er is geen tijd voor uren 1 op 1 begeleiding. Gesprekken en troosten gaan tussendoor. Dat voelt niet altijd goed, maar het kan niet anders.</i>	Negatief effect	R
5.26	<i>Het tijdsaspect. Je kunt niet uren iemands hand vast houden.</i>	Negatief effect	R
1.40	<i>Het moet niet zo zijn dat er hele blokkades komen, dat mensen agressief of depressies worden.</i>	Negatief effect	R
4.8	<i>Ik heb het dus zelf nooit meegemaakt dat het werd uitgelegd aan een cliënt. Dat iemand ziek is en dat die dood gaat.</i>	Cliënt voorbereiden	S
8.2	<i>Ik moest erg huilen. Ze probeerden mij te troosten en bleven bij mij zitten. Ik mocht in het kantoor blijven</i>	Emotie cliënt	T

	<i>zitten.</i>		
8.13	<i>Ik was heel verdrietig. Ik moest veel huilen en dan wil ik niet werken. Dan wil ik rouwen.</i>	Emotie cliënt	T
8.7	<i>M. beloofde toen om in de overdracht te schrijven dat ik echt heel verdrietig was.</i>	Emotie cliënt	T
8.5	<i>In de auto moest ik hard huilen. M. probeerde mij te troosten. Ze zei ook dat ik mocht huilen. Dat vond ik fijn.</i>	Emotie cliënt	T
8.3	<i>Ik was blij dat ze het me op het kantoor vertelden en niet op de woonkamer waar de anderen ook waren.</i>	Mening cliënt	U
8.6	<i>soms krijg ik het gevoel dat ik van de begeleiding niet verdrietig mag zijn.</i>	Mening cliënt	U
8.8	<i>Ze heeft ook mijn hand vast gehouden. Toen we thuis kwamen heeft ze mij een knuffel gegeven. Dat vond ik fijn.</i>	Mening cliënt	U
9.3	<i>Cliënten reageren dan heel verschillend. De een vindt het heel erg en zegt dit ook, maar huilt bijvoorbeeld niet. De ander begint juist te huilen en kan geen woord meer uitbrengen.</i>	Reactie cliënt	V
9.4	<i>Bij laag niveau kun je wel vertellen dat die en die is overleden, maar daar reageren ze niet of nauwelijks op. Ze gaan gewoon verder met wat ze aan het doen waren. Terwijl hoger niveau echt nadenkt en vragen stelt.</i>	Reactie cliënt	V
9.4	<i>De een vraagt of die mee mag naar de begrafenis. De ander vraagt of die bloemen mag kopen om bij het herinneringstafeltje te zetten. Een cliënte, die dol is op knuffels, was benieuwd wat er ging gebeuren met de knuffels van de overleden cliënte. Die was niet emotioneel bezig, maar wel praktisch.</i>	Reactie cliënt	V
9.10	<i>Een maand voordat moeder overleed, lag ze een week in het ziekenhuis. Toen cliënte moeder had opgezocht in het ziekenhuis zei ze tegen de begeleiding: 'Er was niets aan, mama sliep heel de tijd'. Deze cliënte reageerde ook vrij rustig toen wij haar vertelden dat moeder was overleden. Ze vertelde het aan haar groepsgenoten en ging weer verder met TV kijken. De dagen erna viel het ons wel op dat ze bleker was en stiller was.</i>	Reactie cliënt	V
9.17	<i>Wel had zus een keer aan hem gevraagd: 'Stel dat je niet meer naar papa en mama kunt voor een weekend...kom je dan bij mij een nacht logeren?' 'Nee', had hij gezegd. 'Dan blijf ik op de Grienden, want dat is ook mijn thuis'. Zus gaf aan dat ze dit prima vond en ook fijn om te horen.</i>	Reactie cliënt	V
9.18	<i>Op het voortraject? Bijna niet. Het is bijna niet van toepassing. Alleen als een familielid erg ziek is en familie wil dit vertellen dan wordt dat gedaan. Dat soort dingen gaan in overleg. Is een cliënt van de Grienden erg ziek of op dagbesteding dan vertellen we dit over het algemeen. Mocht de cliënt overlijden, komt dit toch niet helemaal onverwacht.</i>	Voortraject	W
9.16	<i>Curator en tevens zus van de cliënt zei dat ze zich zorgen maakte om het feit dat ouders al 80 waren en de dag dichterbij kwam dat een van de twee zou overlijden. Ze maakte zich toen al zorgen over hoe haar broer zou reageren. Hij is snel gespannen. Hij weet wel wat dood zijn betekent, maar of hij ook in de gaten</i>	Voortraject	W

	<i>heeft dat papa of mama dood kan gaan...om dit te checken, wil zus niet. Ze is te bang dat hij te gespannen wordt en weken ziek is.</i>		
1.65	<i>Methodiek van Erik Bos. Dat gaat over concretiseren, visualiseren, symboliseren en ritualiseren. Een methodiek waarbij je mensen echt de kans geeft om te leren begrijpen en te doorleven wat er is gebeurt. Deze kun je goed inpassen in de methodieken waar we binnen Reinaerde al mee werken.</i>	Methodiek	X

Bijlage V Aanwezige literatuur over rouw binnen Reinaerde

Rouw en sterven in het leven van mensen met een verstandelijke beperking, van Erik Bosch

- Achtergrond informatie over doodsbesef en rouwverwerking.
- Sleutelbegrippen: concretiseren, visualiseren, symboliseren, ritualiseren.

Kun je uit de hemel vallen?, brochure

- Beknopte, heldere brochure voor begeleiders

Over leven en dood, van Marja Baseler,

- Een boek voor jongeren over afscheid nemen en loslaten

Doodboek, van stichting Weerklank

- Dit boek voor cliënten geeft feitelijke informatie aan de hand van foto's en heeft een handleiding voor begeleiders met informatie over de verschillende soorten cliënten (Timmers-Huigen) en hun manier van omgaan met de dood.

Ik mis je zo, van uitgeverij Damon

- Dit boek voor begeleiders geeft uitgebreide informatie over de emotionele kanten van rouwverwerking.
- Informatie over de verschillende soorten cliënten en hun manier van omgaan met de dood en daarbij uitgebreide tips om vorm te geven aan het rouwproces, afgestemd op die verschillende soorten cliënten.
- Met foto's/ tekeningen voor cliënten.

Leesboekjes:

- Lieve oma Pluis (Nijntje serie Dick Bruna)
- Kikker en het vogeltje (serie Max Velthuis)
- De eend, de dood en de tulp
- Derk das blijft altijd bij ons

Gedichtenbundels:

- Als vlinders spreken konden
- Zaaïen in tranen

Overig:

- Licht op verlies; Meijer (meer algemeen over rouwverwerking)
- Ik krijg tranen in mijn ogen als ik aan je denk; van Essen (als je vader of moeder is doodgegaan)
- Boeken van Kuebbler Ross
- Boeken van Riet Fiddelaars

Internet sites :

- www.Indewolken.nl
- www.doodgewoonbespreekbaar.nl

Bijlage VI Inhoud rouwverwerkingsdoos

In de doos zit bijvoorbeeld:

- Een mooi kleed om op tafel te leggen (bijv. wit of in regenboogkleuren)
- Een fotolijst waar een foto van de overledene in gedaan kan worden
- Een symbool dat aangeeft dat iemand is overleden (een zwart kruis, een voile die over de foto wordt gehangen)
- Passende foto's en pictogrammen die helpen bij de communicatie over dood en rouw
- Een kaars/ waxinelichtjes met lucifers of een elektrische kaars met extra batterijen
- Een cd (bijv. Afscheid, van Universal Music)
- Voorleesboekjes en gedichtenbundels (bijv. Oma Pluis is dood, Kikker en het vogeltje, Als vlinders spreken konden, Mijn hersens denken als ik slaap)
- Tekenpapier met bijv. vlinders, bloemen of sterren en kleurpotloden
- Schrijfpapier en pennen
- Condoleancekaarten
- Een knuffel of handpop die troost biedt
- Bellenblaas

Bijlage VII Het logboek

Week 36	*Maryse afspraak met Anne Marie Booy, rouwconsulente Reinaerde *Samen aan hoofd- en deelvragen gewerkt *Doelgroep afgebakend tot: volwassen cliënten van Reinaerde
Week 37	*Contact met ROOT, onze opdrachtgever, gehad *Maryse kort overleg met Anne Marie over probleemstelling *Planning gemaakt *Afstudeervoorstel naar Miranda van Henken gemaild
Week 38	*Aandeel minoren herschreven *JW als afstudeerbegeleider voorgedragen, omdat hij affiniteit met het onderwerp heeft
Week 39	*Goedkeuring van Wim gekregen voor ons afstudeervoorstel *APA-norm goed doorgelezen *Begripsverheldering verbeterd, want niet duidelijk genoeg
Week 40	*Jan Willem (JW) van Nus wordt onze afstudeerbegeleider *Druk met visie-artikel, daardoor bijna niets aan afstudeervoorstel gedaan
Week 41	*Maryse week vakantie *Priscilla week vakantie
Week 42	*Afstudeernota gelezen *Agenda gemaakt voor gesprek met JW en vragen geformuleerd
Week 43	*Priscilla lay-out gedaan en titel aangepast: Is er koffie in de hemel? *Maryse zoekt uit hoeveel interviews afgenomen dienen te worden, omdat dit onduidelijkheid is
Week 44	*Gesprek met JW over afstudeervoorstel *Verwerking feedback JW verdeeld
Week 45	*Plan van Aanpak bij Bianca ingeleverd
Week 46	*Allebei aan PvA gewerkt *Veel sms contact gehad
Week 47	*PVA naar JW gemaild.
Week 48	*HBO kennisbank doorzocht voor inspiratie *PvA naar JW gemaild *Plan van Aanpak gesprek met JW *Taken verdeeld nav feedback JW *Topiclijst naar JW gemaild
Week 49	*Maryse dataverzamelmethode beschreven. Baarda gebruikt *Priscilla
Week 50	*Druk met KO15
Week 51	*Priscilla deelvragen herschreven *Maryse voor- en nadelen kwalitatief onderzoek beschreven *Doelgroep specifieker beschreven *Priscilla risico's aangevuld.
Week 52	*Vakantie
Week 1	*Maryse met een cliënt mee naar een begrafenis *Projectgrenzen duidelijker beschreven *Priscilla nog een risico toegevoegd
Week 2	*Maryse relatie creatieve professional aangepast *Priscilla hoofd- en deelvragen aangepast *Samen aan Plan van Aanpak gewerkt

Week 3	*Priscilla inhoudsopgave en bronnenlijst gemaakt *Priscilla micro beschreven *Maryse meso en macro aangepast *Priscilla PVA op entree gezet
Week 4	*Maryse met logboek begonnen *Priscilla aanleiding herschreven *Priscilla opzet topiclijst gemaakt
Week 5	*Groen licht van Bianca, mits de feedback wordt verwerkt: formulering duidelijker en aanscherping *Deelvragen aangepast *Feedback van Bianca verwerkt *Priscilla topiclijst afgerond *Priscilla interviews ingepland
Week 6	*Priscilla deelvragen aangepast *Priscilla hoofdvraag en probleemstelling aangepast *Maryse stuk over open interview en informanten geschreven *Nagedacht over hoe beter af te bakenen *Priscilla datum eindpresentatie ingepland *Priscilla afstudeernota naar Anne Marie gemaild *Maryse JW Plan van Aanpak gemaild *Priscilla JW topiclijst gemaild (geen feedback gekregen) *Priscilla interviews ingepland *Maryse eerste twee interviews gepland
Week 7	*Priscilla afspraak met Anne Marie + planning aangepast vanwege uitloop *Maryse met een cliënt mee naar een crematie *Samen een afspraak met JW *Daarna taken verdeeld *Priscilla afstudeercontract ingeleverd bij examen bureau en JW *Onderwerp meer afgebakend *Maryse literatuur gezocht in de bieb + boeken gereserveerd *Advies gevraagd aan Josefine qua literatuur rouwverwerking *Deelvragen verdeeld. Maryse 1-4 Priscilla 2-3
Week 8	*Besloten om niet voor verliesverwerking te gaan, maar voor rouwverwerking> betere afbakening *Ook besloten om ons te richten op onze eigen woonlocaties *Woonlocaties toegevoegd aan PVA *Samen feedback JW verwerkt *praktijkcasus toegevoegd aan PVA *Priscilla 1ste interview *Maryse 1ste interview *Maryse contact gehad met cliëntenadministratie Reinaerde met vraag hoeveel volwassen cliënten Reinaerde heeft *Literatuur onderzoek *Maryse 1ste interview uitgetypt
Week 9	*Priscilla afspraak met Anne Marie *Priscilla topiclijst aangepast nav gesprek met Anne Marie *Maryse boek Verlieskunde via een klasgenoot geleend *Maryse logboek bijgewerkt *Antwoord gekregen van cliëntenadministratie Reinaerde *Afspraak over hoe interviews te nummeren *Tip van Anne Marie voor een interview

	*Maryse begripsverheldering en doelstelling aangevuld *Literatuur onderzoek
Week 10	*Maryse 2de interview. *Priscilla 2de interview. *Priscilla 3de interview. *Priscilla naar begrafenis met cliënt. *Samen afspraak met Anne Marie *Afspraak JW verzet. *Priscilla typt interview 1,2 en 3 uit. *Priscilla heeft interview 2 gefragmenteerd. *Maryse 2de interview uitgewerkt *Literatuur onderzoek
Week 11	*Maryse 3de interview *Maryse interview 1 +2 gefragmenteerd *Priscilla vult logboek aan *Priscilla past topiclijst aan a.d.h.v. feedback Maryse. *Taken verdelen *Priscilla heeft interview 1 en 3 gefragmenteerd *Priscilla plant interview 4 *Priscilla plant afspraak Anne Marie Booy *Maryse literatuur Reinaerde gelezen *Maryse werkt 3de interview uit *Maryse past begripsverheldering aan, omdat die niet helder genoeg is. *Het woord 'beter' wordt uit de hoofdvraag geschrapt, omdat A) het niet SMART is, B) er is geen o-meting, waardoor er niet geconcludeerd kan worden of het beter gaat/ wordt. *Onderdelen waaraan gewerkt is, samengevoegd en naar JW gemaild *Priscilla begint met lay-out voor eindverslag *Maryse loopt literatuurlijst langs en checkt op APA-norm.
Week 12	*Maryse 4de interview *Maryse werkt 4de interview uit en fragmenteert *Priscilla 4de interview *Priscilla interview 4 uitgetypt en gefragmenteerd *Begeleidingsgesprek met JW gehad, waarbij het volgende werd besloten: -hoofdvraag aangepast, want het begrip 'voortraject' kwam niet in de hoofdvraag voor, terwijl het daar om gaat. -deelvraag 4 aangepast. Wat hebben volwassen cliënten met een verstandelijke beperking <i>volgens de begeleiders</i> nodig bij het voortraject van rouw? Toevoeging: volgens de begeleiders, want het thema rouw kan een ontregelend onderwerp zijn bij cliënten. Cliënten worden niet geïnterviewd. Dit is een onderzoeksbeperking. Hier wordt. Wij gaan uit van de mening van de begeleiders. -bij methodiek uitleggen hoe wij verwijzen naar een citaat uit een interview. *Tips van JW: -bij onderzoek de feiten zo goed mogelijk boven water halen en analyseren. –altijd de hoofdvraag erbij houden. Dat is het uitgangspunt. *taken verdelen *Feedback JW verwerken
Week 13	*deelvragen verdeeld: *Priscilla doet deelvraag 2 en 3 *Maryse doet deelvraag 1 en 4 *Maryse werkt logboek bij

	*Priscilla checkt labels en kernlabels *JW hoofdstukken mailen *Verslag naar Anne Marie gestuurd voor feedback *Priscilla rond labelen int 1t/m4 af
Week 14	*Afspraak met Anne-Marie *Priscilla schrijft voorwoord *Maryse voegt alle interviews samen *Afspraak met JW *Feedback verwerken
Week 15	*Priscilla werkt aan hoofdstuk 5 *Maryse werkt aan hoofdstuk 2 en 3 *Samen tot een andere verdeling gekomen. Maryse schrijft theorie H4. Priscilla praktijk H4. Dit omdat de één meer in de theorie zit, de ander meer in de praktijk. *JW mailt dat hij voor een week naar Tsjechië gaat en dat afspraak niet door kan gaan *Update naar Jan Willem en Anne Marie
Week 16	*Priscilla en Maryse afspraak met Anne Marie *Feedback samen nogmaals doorgenomen *Samen al tot een paar aanbevelingen gekomen *Priscilla werkt aan hoofdstuk 5 *Maryse herschrijft hoofdstuk 1 *Anne Marie geeft tips voor aanbevelingen *Anne Marie vraagt zich af waarom rol familie in H6 niet terug komt
Week 17	*woensdag 24 april Priscilla en Maryse afspraak met Jan Willem *Duidelijke feedback ontvangen Jan Willem *Priscilla omschrijft sub labels in inleidingen *Maryse en Priscilla verwerken feedback JW *Logboek wordt bijgewerkt *Literatuurlijst wordt bijgewerkt *Voor H6 blijkt geen literatuur te vinden. De literatuur die er is, is al in eerdere hoofdstukken beschreven en niet relevant voor H6. Om die reden wordt er gekozen hier alleen interviews uit te werken. *Priscilla schrijft H6
Week 18	*Hoofdstuk 4, 5, 6 afschrijven met conclusies *Afspraak met Anne Marie *Maryse begint met hoofdstuk 7: conclusies en aanbevelingen *Spellingscontrole *APA norm controle *Datum geprikt voor laatste afspraak Maryse/Priscilla *Taken verdeeld wie wat print en inlevert *Maryse bijlagen samengevoegd *Sub paragrafen aangepast in inhoudsopgave
Week 19	*Maandag 6 mei voor de laatste keer bij JW concept Meesterproef ingeleverd *Priscilla checkt conclusies en aanbeveling die Maryse heeft toegestuurd *Maryse past methodiek Urlings aan *Uitleg titel in voorwoord gezet in plaats van aparte pagina

	*Maryse schrijft een literatuurstuk bij hoofdstuk 4 *Maryse controleert alle bijlagen en of er op de juiste manier naar wordt verwezen *Priscilla schrijft de samenvatting *Priscilla schrijft het voorwoord *Priscilla maakt voorblad professioneler *Conclusie H5 is geen antwoord op de deelvraag. Priscilla past dit aan *De term 'voortraject' vinden wij achteraf gezien niet goed gekozen. Verdere uitleg is in omschreven in de discussie.
Week 20	*Maandag 13 mei laatste feedback ronde van JW *Maryse past het PVA aan *Bijlagen worden afgerond en geprint *Samen alles doornemen en feedback toepassen *Conclusies en aanbevelingen afmaken *Maryse doet laatste keer spellingscontrole *Priscilla doet lay-out *Logboek is bijgewerkt
Week 21	*Dinsdag 21 mei Meesterproef printen, inbinden en inleveren bij: Jan Willem, Anne Marie, Gert en Studentzaken.